

Ang Lunan ng Hubad: Cebuanong Salin sa Filipino

The Place of Hubad: On Cebuano Translation in Filipino

ROSE PASCUAL-CAPULLA
rose_capulla@dlsu.edu.ph
Visayas State University

ABSTRAK

Ano ang *hubad* sa kontekstong panitikang Cebuano? Sa papel na ito, dadalumatina ang Cebuanong salitang *hubad* upang malaman ang kaangkupan ng salitang ito. Sa pagtalunton ng kasaysayan, napauwi sa marhinalisadong posisyon sa larangan ng panitikan ng Pilipinas ang Cebuanong panitikan dahil sa pagsiklab ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig at hanggang sa nagkaroon ng mga pagsasalin sa dekada 70 sa pagsisikap ng mga Cebuanong iskolar upang mapagtagumpayan ang pagiging marhinalisado nito. Sa pagsasalin, kinilala ang Cebuanong panitikan sa larangan ng panitikan ng Pilipinas dahil may mga paglathala na ng mga kanonisadong proyekto ng panitikang Cebuano. Siniyasat sa pag-aaral ang produksiyon ng proyektong pagsasalin ng panitikang Cebuano, mga naisaling panitikang Cebuano sa Filipinong nailathala mula 1970–2010, sinuri ang mga hadlang o problemang kinakaharap sa mga tagasaling bernakular at papel ng marhinalisadong tagasaling bernakular. Ang politika ng pagsasalin ang isa sa mga sanhi na may malaking impluwensiya sa produksiyon at pagbuo ng kanon ng isinaling panitikang Cebuano maliban sa kakulangan ng pondo at pagiging marhinalisado ng mga tagasalin. Gamit ang teoryang pagsasalin sa post-kolonyal ni Andre Lefevere, kinikilala ang mga *constituency* na kumokontrol sa proseso ng produksiyon at sinisiyasat ang adyenda sa likod ng produksiyon ng mga proyekto sa pagsasaling panitikan ng mga Cebuano. Ginamit naman ang teorya ni John Guillory ng kanon, ang argumento ni Barbara Herrnstein sa “halaga/ebalwasyon” kung paano naimpluwensiyahan ng pagsasalin ang pagbuo ng alternatibong kanon ng panitikang Cebuano at ang teorya ni Etamar Zohar.

Mga Susing Salita: *hubad*, proyektong pagsasalin, paglathala, marhinalisado

ABSTRACT

What is *hubad* in the context of Cebuano literature? This paper delves deeply into the word *hubad* to show its appropriateness in the context of translation. Tracing back history, Cebuano literature has been relegated to a marginalized position in the Philippine literary field due to the outbreak of World War II, until translations arose in the 1970s due to the efforts of Cebuano scholars to overcome its marginalized position. Through translation, Cebuano literature started to be acknowledged in the Philippine literary field, as there were already publications of canonized translation projects of Cebuano literature. The study reviewed the production of Cebuano literature translation projects. The translated Cebuano literature in Filipino published from 1970–2010, examined the hindrances or problems faced by vernacular translators, and the role of vernacular translators as being marginalized. Politics in translation is one of the barriers which is very influential in the production and canon formation of translated Cebuano literature, then lacking funds and marginalization of the vernacular translators. Using the postcolonial translation theory of Andre Lefevere, the constituencies that control the production process are identified, and the agenda behind the production of Cebuano literature translation projects. John Guillory's theory of the canon and Barbara Herrnstein Smith's argument of "value/evaluation" is employed on how translation has influenced the formation of an alternative canon while using Etamar Zohar's theory.

Keywords: *hubad*, translation projects, publication, marginalized

ANG LUNAN NG *HUBAD*: PAGSASAKASAYSAYAN SA POLITIKA NG PAGSASALIN SA PANITIKANG CEBUANO

Umago ang pagsasalin sa iba't ibang bahagi ng mundo at nakatadhanang magpapatuloy ito hanggang sa ikadalawampu't isang siglo. Kuwento ng tagumpay ang pagsulong ng Pag-aaral ng Pagsasalin bilang disiplina noong dekada 80 bagaman sintanda na ito ng sibilisasyon. *Translation* sa Ingles, *translatio* sa Latin, at *hubad* naman sa Cebuano ang pagsasalin. "*Hubad*" is a better word for translation than the Tagalog *salin* (Mojares, 1975, 20). *Salin* means "to transfer" while "*hubad*," on the other hand, has a richer signification: it means to solve a puzzle, to unravel a mystery, to disentangle what is entangled, to undress (Mojares, 1975, 20). In this last sense, it is probably true that it is related to the Tagalog *hubad*, meaning "undressed, bare, or naked" (Mojares, 1975, 20). Mas matindi kung dadalumat ang *hubad* sa Cebuano sapagkat maaaring *hubaron* ang nakatagong misteryo—ang pinakamalalim, pinakamatayog, at hindi maiigpawan o di kaya'y tatanggalan ng tali ng

tagahubad ang nakagapos o nakadenang texto upang palayain ito. Kung iuugnay ang salitang *hubad* sa Cebuano sa salitang *hubad* sa Tagalog na ibig sabihin ay "walang damit paitaas," sa konteksto ng pagsasalin, parang tinanggalan ng "saplot" ng tagasalin ang orihinal na teksto upang lubos na malantad sa kanya ang buong kahulugan nito nang sa gayon, muli niya itong masasaplutan ng ibang angkop na damit ang *lawas* (katawan) ng teksto. Puwede itong tulay sa pagresolba ng/sa konotatibong kahulugan ng salitang *hubad* sa Cebuano *vis-à-vis* "*hubad*" sa Tagalog.

Sa pagdalumat ng *hubad*, iniugnay ito sa pagsasakasaysayan sa politika ng pagsasalin sa panitikang Cebuano sa Filipino na siyang pokus sa pag-aaral. Tatalakayin ito sa pamamagitan ng pagsusuri sa paglikha, produksiyon, at pagbuo ng alternatibong kanon sa isinaling panitikang Cebuano. Pagsasalin sa Filipino lamang ang tuon sa pananaliksik upang matugunan ang pagpapahalaga sa wikang pambansa. Tiningnan din ang mga hadlang sa larang ng pagsasalin ng Cebuanong panitikan maliban pa sa ilang mga problemang kinaharap sa pagsasalin nito sa Filipino. Binanggit din

sa artikulo ang ilang mga mungkahi upang matugunan ang mga problema sa pagsasalin ng Cebuanong panitikan. Ginamit ang ilang mga teoryang magpapalinaw sa mga usapin tungkol sa pagsasaling probinsyal.

Makikita ang mga layunin sa pagsasalin sa mga depinisyon nito sa kontekstong panitikang Cebuano. Sa pagdalumat sa *hubad*, ginagamit ang maraming termino upang mahuli ang kahulugan ng pagsasalin: *gibinisaya* o 'rendered into Cebuano'; *giusab pagsugilon* or 'retold'; *gipupo* o 'culled' or 'gleaned'; at *gihubad* o 'translated' (Mojares, 1990, 80). To 'translate' in Cebuano, therefore, means to bare, manifest, or reveal and it involves not only the act of baring, of exposure, itself, but, more important, the concept of its consequence, of the beholder or listener becoming knowledge-filled, his/her learning increased" (Mojares, 1990, 80). Nangangahulugan ang depinisyon ito na ang pagsasalin ay paglalantad o pagpapahayag—isang pahiwatig na kailangang "magbunyag" ang kaisipan upang mabatid ng mga Cebuano at ng mga di-Cebuanong mambabasa.

Isang uri ng pagsasaling naiiba sa pangkaraniwan at pangkalahatang konsepto ng pagsasalin ang pagsasaling pampanitikan na sumasalamin ng malalim na imahinasyon ng mga may-akda at kung papaano nila tinitingan "ano kaya ang mundo, hindi kung ano ang mundo."

Mga pasalita at pasulat na mga panulat ang panitikang Cebuano, ang salita ng isang kapat ng populasyon ng Pilipinas na naninirahan sa ilang bahagi ng Leyte gaya ng Baybay City at Ormoc City, Cebu, Siquijor, Bohol, Negros Oriental, at Mindanao. Mayaman ang Cebu sa pasalitangtradisyon gaya ngalamat, kuwentong bayan at mga mapanlokong kuwento ni Juan Posong, patulang anyo gaya ng *harito* (shaman's prayers), *garay* (verses), *tigmo* (riddles), at *panultihon* (proverbs) bago dumating ang mga mananakop na Kastila ayon sa Heswitant si Padre Francisco Alzina (1668). Maliban pa rito, mayroon ding *balak* (pangkaraniwang anyo ng tula) na paborito ng mga Bisaya, ang *balaybay* o *samingay* (may tayutay), *balitaw*, at *kulalising hari* (duplo).

KASAYSAYAN NG PANITIKANG CEBUANO

Tinukoy bilang *Golden Age of Cebuano Letters* ang panahong 1900–1940 (Alburo, 1998, ii). Sa panahong ito, nakaranas ng mga pagkakasalungatan ng kultura

ang kalakhang Cebu dahil sa panibagong pananakop ng Amerikano at pagsulong ng kultura at politika nitong nagpabago sa pang-ekonomiya at pansosyal na sitwasyon sa loob ng apat na dekada, gayundin sa pag-usbong ng nasyonalismo. Ginamit ang bernakular sa mga panulat ng mga kabataang makabansa para sa inaasam na Kalayaan. Mula 1900 hanggang sa pagsiklab ng digmaan sa Pasipiko, nariyan ang mga pahayagang *El Nuevo Dia* (1900), *Ang Suga* (1901–1911) at umabot ito sa 118. Samantala, ang *Camatuoran*, *La Precursor*, *La Revolucion*, *Bag-ong Kusog*, *Ang Freeman*, *Babaye*, *Nasud*, *Bisaya* naman ang mga publikasyon ayon kay De la Cerna (2018). Dahil dito, dumagsa ang mga makata, halos 13,000 ang mga tulang nagawa at ang "Hikalimtan?" at "Pag-usara" (1922) ni Vicente Ranudo (1906) ang naging modelo sa panulaan na makikita sa tradisyon ng panulaang Cebuano (Alburo, 1993, 1). Mayroong 1,081 na mga makata na sumulat para sa *Bag-ong Kusog* (De la Cerna, 2018, 1). Mahalaga sa paglago ng panitikang Cebuano ang paglunsad ng magasing *Bisaya* noong dekada 30 sa pamamagitan ng mga publikasyon ni Ramon Rocas (Alburo, 2015, 2). Naging behikulo ito na makikila ang panitikang Cebuano sa labas ng rehiyon nang nalathala ang magasing *Bisaya* sa Manila.

Naging *sugilanon* o maikling kuwento ang mga naratibong tuluyan, halimbawa nito ang "*Maming*" (1901) ni Vicente Sotto, ang "*father of Cebuano letters*" at sa kalauna'y naging *sugilambong* o nobela (Alburo, 2015, 2). Nakatulong din ang palagiang paglathala sa pagyabong ng panitikang mga akda ng mga manunulat sa tatlong dekada bago ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Nahasa ang galing ng mga Cebuanong manunulat mula sa mga naunang pagsasalin sa mga kuwentong katha sa Europa at mga panggagaya sa modelo ng Amerikano gaya ng mga gawa nina Juan Villagonzalo, Uldarico Alviola, Angel Enemecio, Flaviano Boquecosa, Sulpicio Osorio, Nicolas Rafols, at iba pa. Sa dula naman may pagbabago rin (Alburo, 2015, 2). Ang kombinasyon ng pansosyal na kritisismo at pang-aliw ang mga naging popular gaya ng mga gawa nina Rodriguez, Piux Kabahar, at Florentino Borromeo (Alburo, 2015, 2).

Subalit nagambala ang kasaysayan ng panitikan dahil sa Ikalawang Digmaang Pandaigdig kaya hindi naitaguyod ang gawaing pampanitikan. Nagresulta ito ng pagbaba ng paglathala ng panitikan dahil sa kakulangan

ng mga peryodiko para sa mga manunulat na Cebuano at naging marhinalisado ang kanilang mga gawa/obra. Ang pagsulputan ng bagong henerasyon ng mga Pilipinong aral sa Ingles ang may kapakanan at dahil naging prestihiyoso ang Ingles, dumami ang produksiyon nito (Mojares, 1990, 77). Ito na ang umpisa ng pagbaba sa kalidad ng panitikang Cebuano maliban pa sa pagbaba ng bernakular na paglathala. Sa kabila ng lahat, nangunguna pa rin ang *Bisaya* ng Liwayway Publications, Inc., kaya mula dekada 70 hanggang sa kasalukuyan, ang *Bisaya* ang pinakatanyag na behikolo sa Cebuanong panulat (Mojares sa papel ni Gabunada, 2018, 4).

Bagaman sa pangyayaring ito, napunan naman ang pagbaba ng paglathala ng panitikang Cebuano sa pagbuo ng organisasyon ng mga manunulat at paglathala sa mga unibersidad gaya ng LUDABI o *Lubas sa Dagang Bisaya* (Core of Visayan Writing), ang pinakamalaking samahan ng mga manunulat sa bernakular na Cebuanong nabuo noong 1956 at ibinigay ng LUDABI kasama ng kanyang *Lubusan* at ang *Dagang Bisaya* ang pangangailangan para sa paglalathala ng mga akda (Mojares sa papel ni Gabunada, 2018, 4). Gayunpaman, may mga palihan para sa mga panulat sa Cebuano gaya ng Cornelio Faigao, Bathalad, WILA, Tarantula Writers Workshop sa Cebu, Siliman Writers Workshop sa Dumaguete, IYAS Writers Workshop sa Bacolod, at maliliit na palihan sa mga UP Campus ng Iloilo at Tacloban (Ungria, 2018, 4). Maliban nito, mayroon ding mga akademiko at paglathala ng panitikan na kalimita'y gawa ng Cebuano Studies Center (CSC) ng University of San Carlos (USC) kasama ang ibang unibersidad sa Cebu gaya ng Cebu Normal University (CNU). Nagbago talaga ang mga pangyayari noong dekada 70 hanggang 80 dahil dumami ang mga pag-aaral sa panitikang bernakular at nakatuon sa kasaysayan nito ang mga proyekto sa pananaliksik, kolaborasyon, at paglalathala. Tugon sa kampanya ng pagbuo ng pambansang panitikan na dapat kumatawan sa mga tradisyong panitikan sa mga iba't ibang rehiyon ng Pilipinas ang kilusang ito. Sinuportahan ito ng mga iskolar at mga samahan gaya ng SALAPI (Samahan para sa mga Literatura ng Pilipinas) na nakasaad na "*Philippine literature, to be a genuine national literature, should not be composed only of literature in only one language of one ethnic group*" (Puente, 1997, 4). Pinangatuwiran

ni Elmer Ordoñez na kailangang bumuo ng kasaysayan ng panitikang Pilipino sa Pilipinas gamit ang lahat ng panitikang panrehiyon bilang mga bahagi sa kinabukasan ng panulat sa bansa at nakasalalay ito sa umuusbong na panitikang isusulat ng mga marhinalisadong sektor ng lipunan (Bresnahan sa papel ni Gabunada, 2018, 250). Iginiit din ni Bienvenido Lumbea, "*there was a need for the revision of the literary history of the Philippines and that, in this revision, we needed to have a clearer appreciation of the mainstream of this history, which is constituted by the literature in the various Philippine languages*" (Mojares, 1986, 128). Malinaw talaga na mayroong pangangailangang rebisahin ang komposisyon ng panitikang Pilipino.

Pero hindi sasapat ang mga organisasyon ng mga Cebuanong manunulat, kailangan din ang mga jornal na pampanitikan, at mga akademikong paglalathala sa pagsuporta, pagtaguyod at paglahad sa panitikang Cebuano sa pambansang arena,

Few works in Cebuano have been translated into other languages... a problem of power: Cebuano has historically been relegated to a position subordinate to English and Tagalog. The concentration of state power and media resources in a Tagalog-speaking primate region and the promotion of Tagalog as the 'base' for the national language... have marginalized regional languages like Cebuano... literature is not only marginally considered in Philippine literature courses... Cebuano-language publications have led to a struggling existence... (Mojares, 1990, 79).

Bunsod nito, pumiling magsalin ng mga tekstong pampanitikan ang mga manunulat sa Cebuano upang maitaguyod ito. Dito nag-umpisa ang mundo ng pagsasalin sa post-modernong panahon sa Pilipinas. Napakayaman ng panitikang Cebuanong naglalaman ng kultura at kasaysayan nito at hindi man lang mabasa ng mga pamayanang hindi makakaintindi nito, kaya ang mga proyektong pagsasalin ang sagot nito na mag-abot ng kakaiba at kabigha-bighaning kayamanang nagmumula sa mga tinatawag na marhinalisadong sektor—posisyong hindi karapat-dapat sana kung maisasakatuparan lamang ang pagtaguyod, pagpreserba at pagpalaganap nito na balang araw magiging

kanonisado rin ang halos lahat kung hindi man lahat ng naisulat at naisaling panitikang Cebuano. Totoo ngang kasangkapan sa pagtaguyod ng panitikang bernakular ang pagsasalin upang mabasa at mapahalagahan sa ibang pamayanang hindi nagsasalita ng Cebuano. Pero tila bang marami pa ang maaaring mapagdaanan bago ito makamtan. Dahil sa punong-puno na ang lipunang Pilipino ng mga kanon ng panitikan sa iba't ibang antas na humuhubog sa mga pananaw ng mundo, nariyan ang pag-asam na magiging kanonisado bagaman—*Literary canons exclude works no matter how selective canon makers usually are*. Kaya ang pilosopiyang maabot ang pinakamatayog sa panulatang panitikan at malampasan ang mga hadlang sa pag-abot nito ang pinakadakilang mithiin ng mga manunulat at nariyan ang mga teoryang gumagabay sa paghanap ng mga estratehiya upang makamtan ang mga solusyon para sa inaasam-asam.

Marami na ang mga naisulat na panitikang Cebuano na masasabing kanonisado pero kailangang maisalin sa Filipino o Ingles upang mabigyan ng pagkakataong mailathala at makaambag sa panitikang Pilipino. Bago ang gawaing pagsasalin, nakita at nangatwiran si Resil Mojares na kailangan ang pag-aral at pagtaguyod ng panitikang panrehiyon ng bansa tulad ng Cebuano, Bicolano, Hiligaynon, Waray, Kapampangan, at iba pa para sa malaking rebisyon sa konsepto ng panitikang Pilipino. Maghahayag ang pagsisikap na ito sa kahalagahan ng napakalaking dami ng panitikang rehiyonal (Mojares sa sipi ni Gabunada, 2020, 29).

Sa pagbabalik-tanaw, noong panahon ng Ikalawang Digmaan Pandaigdig, nagambala ang produksiyon ng panitikang Cebuano at gayundin sa implementasyon ng Ingles at Filipino bilang midyum sa pagtuturo kaya naging marhinalisado ang wikang Cebuano kasama ang panitikan nito at ibang wika gaya ng Waray, Hiligaynon, Bicolano, at iba pa. Nagbunga ang pagtuturo ng Ingles sa sistema ng pampublikong paaralan ng pagsulat ng Filipino at Ingles at naghikayat ang pagpapatupad ng Pilipino (na kalauna'y binago sa Filipino) bilang wikang pambansa sa mga Pilipino na magsulat sa Filipino. Kaya, mula 1950s hanggang 1960s, naglalaman lamang ang panitikan ng Pilipinas ng mga sulatin sa Ingles at Filipino. Nangangahulugan ito na higit na nakasentro sa mga sulatin sa Filipino at Ingles ang panitikan ng bansa (Bresnahan,

1992 132). Kaya mahalagang itaguyod ang panitikang panrehiyon at hindi lamang ang panitikan sa Filipino at Ingles na naglalaman sa pambansang panitikan.

NARATIBO NG PAGSASALING BERNAKULAR

Masalimuot ang pagsasaling bernakular sapagkat nababalot ito ng mga kontrobersiya at problema. Pinamumunuan ang mga proyektong pagsasalin ng may sapat na kapangyarihang mangunguna sa mga gawaing pagsasalin sa isang pamayanan gaya ng sa Cebu na pinamumunuan nina Resil Mojares, Erlinda Alburo, at Hope Yu na mga propesyonal at mga kwalipikadong tagasalin. Sa pagkakataong magkokonstrak ng representasyon sa mga tekstong Cebuano at kultura ang mga propesyonal na tagasaling ito na mula sa Cebuano Studies Center sa pamamagitan ng pagsasalin, maaaring maisali ang mga panitikang ito sa pambansang panitikan na dapat binubuo ng iba't ibang wika sa Pilipinas na binigyang-diin ni Lumbera na ayon sa kanya, kailangang rebisahin ang kasaysayang panitikan ng Pilipinas. Subalit maaaring maimpluwensiyahan ang representasyong ito sa iba't ibang aspekto at sa proseso ng pagpili ang isa nito. Gayundin, ang pagiging limitado ng mga materyal ang isang mahalagang kosiderasyon dahil hindi talaga nasaklaw ang kabuuang kanon ng panitikang Cebuano sa mga proyektong pagsasalin kaya hindi kompleto, pansamantala at probisyonal ang estado ng mga proyekto ng pagsasalin ng panitikang Cebuano. Nagreresulta ito ng maling representasyon ng panitikang Cebuano sa rebisyon ng panitikang Pilipino dahil hindi nasaklaw ang kabuuang panitikang Cebuano. Mahihinuhang sa mga proyekto sa pagsasalin, mapapansing walang tamang direksiyon sa mga tuntunin ng saklaw nito dahil hindi pa naitatag ang malinaw na mga patnubay para sa pagpapatupad ng mga unang proyekto sa pagsasalin. Sa dinami-rami ng panitikang Cebuano, hinarap ng mga iskolar ng Cebuano ang napakalaking pagsisikap sa pananaliksik, pangongolekta, at pagsasalin ng panitikang Cebuano kaakibat ang kawalan ng tamang direksiyon at kakulangan ng pondo para sa mga proyekto ng pagsasalin. Bukod dito, itinuloy pa ang iba't ibang direksiyon ng pananaliksik ng mga iskolar at gumamit sila ng iba't ibang

target na wika sa pagsasalin na kasangkot sa mga paunang proyekto ng pagsasalin.

Maliban pa nito, nariyan pa ang mga kondisyong maaaring magpapabago sa teksto, bagaman itinuturing ang proseso na may sapat na kalipikasyon, praktika, at may kaakibat na hirarkiyang kaayusan pati mga metodolohiya subalit puwedeng malusutan ang proseso ng produksiyon ng mga konseptuwal, pansosyal, at pampolitikal na mga bagay mula sa ibang disiplina—maaaring sa loob mismo o sa labas ng akademya. Ayon naman ito sa mga tagasalin at mga direktor ng Cebuano Studies Center. Kaya, maaaring paiba-iba ang anyo ng representasyon ng panitikang Cebuano o kaya may mga pagkakasalungatan dahil maaaring matawid ang mga hangganang ito. Maaaring muling makaapekto ang mga pagkakasalungatan ng representasyon sa mga naisaling panitikang Cebuano sa pagbuo ng alternatibong kanon na dapat isaalang-alang sa pagsasalin bago maging lehitimo ang mga teksto sa mas malawakang sistema.

Sa kontekstong maaaring magpapabago sa teksto ang pagsasalin, puwedeng iugnay ito sa terminolohiyang “untranslatable” or “untranslatability” sa *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability* (2013) ni Emily Apter. Tiningnan ni Apter ang “mistranslation” bilang basehan niya sa konseptong “untranslatability” na ginamit niya sa kanyang pagpuna sa hegemoniya ng Ingles sa akademikong pag-aaral ng panitikan lalo na sa pagpapakita ng mga anyong labis na paggamit/pagtiwala sa pagsasalin sa Ingles at mababaw na palagay na madaling makita ang tumbasan ng mga teksto at ang salin nito. Kapuri-puri ang proyekto ni Apter sa paggamit ng “untranslatability as an epistemological fulcrum for rethinking philosophical concepts and discourses of humanites” (31). Isang mapanuksong tugon ito sa “pag-eendoso ng pagkakapantay-pantay ng kultura at kakayahang mapalitan (substitutability)” na nakikita niya sa ilang mga deskarte sa panitikan sa mundo. Hindi ba’t kaaya-aya rin kung panatilihin na lamang ang mga akda sa orihinal na anyo nila?

Ayon sa kanyang mga kritiko, may depekto ang kanyang konsepto. Hindi isang mahiwagang bintana ang pagsasalin patungo sa ibang kultural na mundo. May maraming kahulugan sa mundo pagkatapos ng pagsasalin. Dahil hindi maiiwasan ang pagsasalin, mas nakakabuti kung intindihin na lamang kung paano lumabas ang bagong kahulugan sa

pamamagitan ng pag-aaral ng praktika ng pagsasalin at ang salin bilang makahulugang orihinal (Rochers at Twiss 2018). Kaya masasabing bagaman may pagkukulang sa larang ng pagsasalin, may malaking ambag pa rin ito sa anumang panitikang rehiyonal/probinsiyal sa mundo na kailangang maisalin sa mga wikang naiintidihan ng nakararami.

Patungkol sa mga isinalin o isasaling panitikan ang isang bagay na nararapat ding banggitin na inihayag ng mga teorista. Ayon sa kanila, isang sistema ang mga isinalin o mga isasaling panitikan na gumagana sa mas malawak pang sistemang pansosyal, pangkasaysayan, at pampanitikan ng target na kultura. Isang napakahalagang hakbangin at sa puntong ito, ipinapalagay na mga deribatibo at segunda klaseng uri lamang ang mga panitikang naisalin. Nagreresulta ito ng pagiging marhinalisado ng mga isinasaling panitikan at ng mga tagasalin. Puwedeng mag-udyok na muling matingnan ang kaayusang ito dahil kahit ano pa man, hindi talaga mapipigilan na magkakaroon ng paggalaw sa isang polysystem. Ayon kay Zohar (1990, 14), *in a polysystem one must not think in terms of one center and one periphery, a move may take place, for instance, a certain item (element or function) is transferred from the periphery of one system to the periphery of an adjacent system within the same polysystem, and then may or may not move on to the center of the latter.*

Tiningnan din sa artikulong ito ang mga proyekto ng pagsasalin ng panitikang Cebuano—ang proseso ng paglikha, pagbuo ng kanon at produksiyon pagkatapos ng digmaan hanggang sa kasalukuyan bilang pagsasakasaysayan ng panitikang Cebuano at pagsasalin sa Filipino ganoon din ang mga hadlang o mga problemang kinakaharap sa patuloy na gawaing pagsasaling bernakular at ang papel ng tagasalin bilang marhinalisado sektor ng lipunang Pilipino. May iilang mungkahi rin kung paano mairesolba ang mga hadlang at problema sa patuloy na gawaing pagsasalin.

ANG PAGLIKHA AT PRODUKSIYON NG PROYEKTONG PAGSASALIN NG PANITIKANG CEBUANO

Kasama ang koleksiyon, pagtitipon, at aktuwal na pagsasalin sa mga piling tekstong pampanitikan ang “pagbuo” bilang pagpasimula ng pagsasalin. Naghahayag

ang pagsusuri sa mga proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano sa mga partikular na panahon ng kasaysayan (dekada 1970, 1980, 1990, at ikadalawampu't isang siglo) ng hangarin ng panulat at naratibo sa bawat panahon.

Pagpapahayag ng pagkatao at kultura ang panitikang Cebuano ng pinakamalaking sektor ng wika sa Pilipinas na naninirahan sa Gitnang Visayas, Silanganing Visayas, Silanganing Mindanao, at malaking bahagi sa gitnang Mindanao. May iba-iba at mayamang panitikang pasalita gaya ng mga kuwentong bayan, kasabihan, bugtong-bugtong, sanaysay, at kanta ang mga lugar na ito; sa pasulat gaya ng mga tula, maikling kuwento, nobela, at dula ayon sa nabanggit na. Bagaman marami ang mga pinagdaanan sa panahon ng pananakop, yumabong pa rin ito sa iba’t ibang panahon sa kasaysayan at buhay pa rin magpahanggang ngayon, bagaman may kakulangan sa mga palabasan (outlet) nito. Mga proyekto sa pagsasalin sa Filipino lamang mula dekada 70 hanggang sa kasalukuyan ang mga talahanayan sa ibaba.

Talahanayan 1. Pagpapanahon at Pagkakategorya ng Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 7

Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 70			
Pagpili ng Wika	Mga Pangunahing Outlet	Pagsasalin na mga Programa/ Proyekto	Saklaw at Pokus
☐ Filipino	1 antolohiya	☐ Manunulat: Mga Piling Akdang Pilipino	☐ Pagtitipon ng mga panitikan upang mahubog ang kaisipan ng kabataan sa pagmamahal ng sariling wika (Filipino) ☐ Pagkakaisa sa Pakikibakang Pampanitikan
		☐ Abueg Efren R. (ed). <i>Manunulat: Mga Piling Akdang Pilipino</i> : Pioneer Printing Press, 21 Lincoln St. San Francisco del Monte, Quezon City	

Noong dekada 70, nag-umpisa ang kampanya sa pag-aaral ng bernakular na panitikan bilang unang hakbang sa pagbuo ng pambansang panitikan. Isang antolohiya lamang ng panitikang Cebuano ang nagawa noon na naisalin sa Filipino at dalawa naman sa Ingles. Pag-aari ng proyektong pagsasalin/antolohiya ng *Manunulat: Mga Piling Akdang Pilipino* at ang saklaw nito ay hindi lamang ang mga panitikang Cebuano kundi pati na rin ang iba pang mga panitikang bernakular gaya ng Hiligaynon, Ilokano, Kapampangan, at iba pa. Sinulat/Sinalin naman ito ng mga panrehiyong manunulat; partikular ang maikling kuwentong Cebuano nina Nazarion Bas at Efren Abueg, na nag-edit ng antolohiya at naglarawan sa saklaw: “ang katipunang ito ng maikling kuwentong Pilipino ay nagpapatunay sa malawak at matibay na pagkakaisa ng mga manunulat na Pilipino sa isang pakikibakang pampanitikan laban sa ilang kinamihansang kaisipan tungkol na rin sa panitikang Pilipino na iba-iba at watak-watak. Maaaring naimpluwensiyahan ng panahong pagsigabo ng nasyonalismo ang mga akdang isinama sa katipunang ito (Cruz sa papel ni Gabunada, 2018, 88). Mga panulat itong tawid-diwang nasyonalismong nabuo noong propaganda sa panahon ng Kastila. Naimpluwensiyahan ng diwang nasyonalismo ang mga tema ng mga maikling kuwento dahil base sa pilosopiyang tumataguyod sa pagtatag ng pambansang panitikan gamit ang wikang pambansang Pilipino ang layunin ng antolohiyang ito. Inihayag ng editor na isang pangangailangang makabansa ang pagsasalin ng mga akda sa iba’t ibang wikain sa Pilipinas na kailangang maipaunawa sa nakararaming Pilipino (Cruz sa papel ni Gabunada, 2018, 88). Muli, igigiit na mas naintindihan ng mas nakararami ang Filipino. Bilang paglilinaw, tiningnan lamang ang saling Filipino at hindi Ingles dahil sa pagbibigay diin sa *Araling Filipino (o Araling Pilipinas)*—*Wika, Kultura at Midya* na kursong kasalukuyang kinukuha ng mananaliksik sa De La Salle University at naisip ang pagdalumat sa salitang *hubad* bilang pangangailangan sa asignaturang *Filipino at Lipunang Pilipino*. Binigyan ng pahintulot ng Librarian ng Cebuano Studies Center (CSC) na si Hope Yu ang mananaliksik na gamitin ang mga datos ni Maria Vanessa Gabunada (katrabaho ng mananaliksik) sa kadahilanang sumulat ang mananaliksik kay Yu at sinabi niyang hingin ang lahat ng datos kay Gabunada. Hindi nag-atubiling

tumulong sa mananaliksik si Yu sa dahilang tiyahin ng mananaliksik ang dating Librarian ng CSC. Nararapat lamang na banggitin ng mananaliksik si Gabunada bilang pagsipi sa kanyang disertasyon.

Bilang pagpapatuloy, nagkaroon ng magkasalungat na pananaw kung gagamitin ba ang Filipino o Ingles sa paglikha ng antolohiya ng Panitikang Pilipino. Iginiit ng editor na kung Ingles ang gagamitin, magiging isang anyo na naman ito ng kolonisasyon.

Kinapamihasnan na sa mga eskuwelahan sa Pilipinas ang wikang Ingles na polisiya. Maliban pa nito, mas gustong magsulat sa Ingles ang mga rehiyonal na mga iskolar lalo na ang mga Cebuano bilang pagtutol nila sa Tagalog (Manila) na imperyalismo. Nag-umpisa ito noong implementasyon ng wikang pambansa na batay sa Tagalog. Marami pa ang mga kadahilan maliban nito gaya ng pagiging sentro ng Manila sa kultura pati na sa politika kung saan nakabase ang mga mga pasilidad sa midya, pahayagan, mga sinehan, mga telebisyon network, lahat ng mga ahensiyang pangkultura, mga prestihiyosong unibersidad at wala man lang mga opisina o mga sangay labas ng Manila gaya ng Cebu na indikasyong ginugol lamang sa Manila ang pamumunuan ng estado. Naka-ugat talaga sa mas malalim pa na mga politikal na kadahilanan ang pagpili ng Ingles ng mga manunulat sa Cebuano. Makikita ang kanilang pagpili, sa pagbuo ng mga proyektong pagsasalang Cebuano sa pamununo ng CSC ng University of San Carlos. Itinatag ang mga *studies center* sa iba pang mga rehiyon upang gawing espasyo ng ibang mga iskolar para sa kanilang mga pananaliksik sa panitikang bernakular sa rehiyon nila. Nabuo ang CSC noong 1975 sa pangangailangang magtatag ng sentro para sa pag-aaral at mga pananaliksik ng iba’t ibang bernakular sa iba’t ibang rehiyon at naging modelo ito sa lokal/panrehiyong sentro ng pananaliksik sa bansa. Nakuha nito ang gantimpalang “Most Outstanding Institution in Cebu in the Field of Arts & Culture” (1983) at ang Gawad Award mula sa CCP para sa “Excellence in Cultural Research” (1993) (CSC.com).

Base sa pagtatalakay tungkol sa mga antolohiya noong 1970s, mahihinuhang ito ang kauna-unahang mga proyekto sa pagsasalin bilang pagtugon sa kampanya sa pagtatag ng panrehiyong panitikan para sa pagbuo ng pambansang panitikan. Bilang bahagi ng *Manunulat* sa proyektong pagsasalin, pinalagahan ni Bas ang kasaysayan ng panitikang Cebuano mula 1900s hanggang 1960s at isinalin sa Filipino. Limitado lamang ang saklaw ng pasimulang pag-aaral ni Baz na kumatawan sa panitikang Cebuanong nasa antolohiya bilang pagsalin sa maraming panrehiyong panitikan (Gabunada, 2018, 92). Hindi madali ang pagsaliksik, pagkolekta, at pagsalin kung kaya’t napunta ang gawaing ito sa mga iskolar na Cebuano at sa mga rehiyon ang responsibilidad na ito na kaharap ang problema sa kakulangan ng patnubay sa tamang direksiyon kalakip na ang pondo para sa mga proyekto sa pagsasalin na mahalagang mga bagay sa gawaing ito.

Talahanayan 2. Pagpapanahon at Pagkakategorya ng Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 80

Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 80			
Pagpili ng Wika	Mga Pangunahing Outlet	Pagsasalin na mga Programa/ Proyekto	Saklaw at Pokus
☐ Filipino	☐ 1 Jurnal	☐ UMPIL (Mithi) ☐ Pagusara, Don. “Pikas Pako sa Alibangbang/Mga Hunahuna nga Gipangbilanggo sa Usa Ka Bulak nga Kinuwadro/ Kabalaka sa Tag-init/Sa Paghinudong sa Pulo sa Romblon/ Samtang Naglawig sa Kalawran/ Salimbangon/Mga Lilang Liryo Alang Kang Ka Amado.” Sa Mithi, 5 (1985), 4-15. Trans., the author. (8 tula)	☐ Nagtataguyod sa Panitikan ng Pilipinas ☐ Malugod na tinanggap ang mga gawang panitikan mula sa iba’t ibang rehiyon para sa pagbabalangkas ng pambansang panitikan

Sa panahon ng 80s, dumami ang pagtaguyod sa panitikang bernakular tungo sa pagbuo ng pambansang panitikan dahil nagpakita ng suporta sa mga proyekto sa pagsasalin ang maraming iskolar at ahensiyang pambansa/internasyonal. Nariyan ang *Mithi* at *Ani* (jornal), literari jornal ng Writers Union of the Philippines, o Unyon ng mga Manunulat sa Pilipinas (UMPIL) na itinatag noong 1985 at pinalawak ang representasyon ng panitikan sa Pilipinas sa pamamagitan ng pagsali ng mga kilalang manunulat sa ibang wika gaya ng Cebuano, Ilokano, Kapampangan at marami pang iba (Mithi.com sa papel ni Gabunada, 2018, 96). Jornal ng panitikan ng CCP ang *Ani* na naglayong tumugon sa matagal nang problema sa pagiging marhinalisado ng panrehiyong panulat na may kaunting representasyon sa pambansang arena dahil sa kakulangan ng labasan (outlet) at mga tagasalin. Sa panahong ito mas marami ang salin sa Ingles kaysa Filipino. Si Don Pagusara lamang ang manunulat sa Cebuano kung saan naisalin sa Filipino ang kanyang mga Cebuanong panulat.

Talahanayan 3. Pagpapanahon at Pagkakategorya ng Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 90

Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada 90			
Pagpili ng Wika	Mga Pangunahing Outlet	Pagsasalin na mga Programa/Proyekto	Saklaw at Pokus
☐ Filipino	☐ 3 antolohiya	☐ (2) Panitikan Series 1. Alburo E., Mojares R., and Pagusara, D. <i>Panulaang Cebuano</i> . Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1993. 2. Alburo E., Mojares R., and Pagusara, D. <i>Dulaang Cebuano</i> . Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1993	☐ Paglathala o muling pag-imprinta ng importanteng gawang panitikan na kailangang mabasa ng mga estudyante sa panitikan at kultura ng Pilipinas ☐ Pagsasalin tungo sa Filipino ng panitikan ng mga pangunahing wika sa Pilipinas ☐ Naglalayong ang wikang pambansa sa wakas ay magagamit bilang istandard na wika sa pananaliksik sa panitikan sa bansa
		☐ (1) Aklat Bahandi Serries 1. Ramos, Remedios B. <i>Labingdalawang Kuwento ni Vicente Sotto</i> . UP Sentro ng Wikang Filipino, 1998. (Aklat Bahandi Serries)	☐ Pagsasalin sa Filipino ng klasikong akda sa dayuhang wika at mga wika sa rehiyon ☐ Pagsisikap na lumikha ng tekstong nagtataguyod sa pag-unlad ng pambansang panitikan sa tulong ng mga ambag mula sa mga rehiyon sa Pilipinas at panitikan ng daigdig ☐ Layunin ng koleksiyong ito na maipabasa sa mga Filipino ang mga orihinal na tekstong Cebuano at ang salin sa Filipino ng labindalawang kuwento ni Sotto

Dumami ang proyekto sa pagsasaling Cebuano sa Ingles sa dekada 80 kaya pinagsumikapan ng mga iskolar at mahilig sa wikang Filipino na pag-ibahin ang sitwasyon sa pamamagitan ng pagtatag ng ibang serye ng pagsasalin na nakapokus sa target na wikang Filipino. Nabuo ang *Panitikan Series* dahil sa pagpunyaging ito na pinondohan ng Toyota Foundation Japan. Iminungkahi ni Nicanor G. Tiongson noong dekada 1990 na magtatag ng isang kasunduan sa mga tagapaglathala ng tatlong pangunahing unibersidad sa bansa—ang Unibersidad ng Pilipinas, Ateneo de Manila University, at ang De La Salle University (Alburo, Mojares et al. sa papel ni Gabunada, 2018, 102).

Mahalagang mailathala at muling mapalimbag ng *Panitikan Series* ang mga saling ito upang mabasa ng mga estudyante sa Pilipinas na kumukuha ng panitikan at kultura. Kapag hindi naman nalalayo o may pagkakapareho ang kultura ng mga binanggit na wika, hindi mahihirapan ang tagasalin kaya naging pamantayan ang wikang pambansa sa mga pananaliksik sa panitikan sa bansa. Nagresulta ito ng paglathala ng labindalawang mga pamagat sa loob ng anim na taon sa mga palimbagan ng unibersidad na nasa *consortium*. Kabilang dito ang *Panulaang Cebuano* (1993), *Dulaang Cebuano* (1997), *Dulaang Hiligaynon* (1996), *Maikling Kuwentong Kapampangan* at *Pangasinan* (1996), *Sarsuwelang Pangasinan* (1996), *Siday: Mga Tulang Bayan ng Panay at Negros* (1997), at *Tula at Kuwento ng Katutubong Bukidnon* (1996) (Zafra sa papel ni Gabunada 103).

Nagpasimuno rin ang Sentro ng Wikang Filipino (UP-SWF) ng UP ng mga proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano sa Filipino maliban sa *Panitikan Series* at *Aklat Bahandi Series*. Binuo ang *Labindalawang Kuwento ni Vicente Sotto* na proyekto sa pagsasalin ng labing dalawang kuwento ni Sotto na isinalin sa Filipino ni Remedios B. Ramos at nai-edit naman ni Alburo (Gabunada, 2018, 104). Sa Paunang Salita, inilarawan ni Alburo ang aklat sa mga sumusunod: Aklat bahandi ang tawag sa seryeng ito... “kayamanan,” tunay na ikayayaman ang pagkaroon ng salin sa wikang Pambansa (Ramos sa papel ni Gabunada, 2018, 105). Tinuring bilang *bahandi* ang mga pagsasalin sa Filipino ng mga panitikang rehiyonal dahil sa pagtaguyod nito sa pagbuo ng pambansang panitikan sa pamamagitan ng pambansang wika ng Pilipinas. Napakalakas ng tinig ng mga eksperto sa wikang Filipino, mga masigasig na dalubwika at mga ahensiya ng pamahalaan sa yugtong ito na ginamit ang Filipino sa pagtatag ng pambansang panitikan.

Talahanayan 4. Pagpapanahon at Pagkakategorya ng Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Ika-21 Siglo

Pagsasalin ng Panitikang Cebuano sa Dekada Ika-21 na Siglo			
Pagpili ng Wika	Mga Pangunahing Outlet	Pagsasalin na mga Programa/Proyekto	Saklaw at Pokus
☐ Filipino	☐ 1 antolohiya	☐ Sentro ng Wika Translation Project 1. Leyson, Lededica, et. al. <i>Mga Piling Literaturang Sugbuanon</i> PSWF R-VII, 2008.	☐ Makagawa ng direktang koneksiyon sa pagbuo ng pambansang panitikan at ang patuloy na pagbuo, pagpapalawak, at pagpapayaman ng Wikang Filipino ☐ Makilala ang mga panitikang panrehiyon sa pamamagitan ng pagsasalin nito sa Wikang Filipino ☐ Pangibabaw ng damdaming rehiyonalismo

Dahil sa pinondohan ng KWF, Sentro ng Wikang Filipino, NCCA at USC University Press ang mga proyekto ng panitikang Cebuano, nagpatuloy ang kampanyang palaguin ang pambansang panitikan sa pamamagitan ng pagsasalin ng panitikang panrehiyon sa ika-21 siglo. Nabuo ang panghuling proyekto

nito sa pamamahala ng Panrehiyong Sentro ng Wikang Filipino Rehiyon-VII na matatagpuan sa Cebu Normal University sa siyudad ng Cebu na may pondo mula sa KFW (Gabunada, 2018, 109). Ang proyekto sa pagsasalin na ito ay itinatag sa layuning ito: ... pagbuo ng pambansang literatura at ang patuloy na pagbubuo, pagpapalawak, at pagpapayaman ng Wikang Filipino... dapat ituring ng mga Cebuano na sa kanila rin ang mga obrang ito at nararapat na maging bahagi ng WF... (Leyson et al. sa papel ni Gabunada, 2018, 109). Sina Lededica Leyson, direktor ng PSWF R-VII, Jovy M. Peregrino sa UP Diliman para sa gawaing pagsasalin sa Filipino at G. Edgar S. Godin sa *Bisaya* na magasin ang mga tao sa likod ng proyektong ito para sa pagkolekta ng mga orihinal na akdang pampanitikan. Sinalin naman ng mga guro sa Filipino at mga mananaliksik na sina Flora G. Empuerto, Romeo S. Macan, Avita A. Perez, Godrey G. Montera, Geraldine C. Rebamonte, at Rowena C. Largo ang mga akdang pampanitikan (Gabunada 109).

Mga bugtong, idyoma, salawikain, anekdota, tula, maikling kuwento, at drama sa radyo ang saklaw ng antolohiya nito. Ayon kay Leyson kinolekta at inipon ang mga ito sa pamamagitan ng mga interbyu, samantalang kusang ipinagkaloob naman ng mga manunulat ang mga tula, maikling kuwento, at drama sa radyo (Leyson et al. sa papel ni Gabunada, 2018, 109).

Medyo marami na ang nagawa ng CSC sa pagsasalin ng panitikang Cebuano sa Filipino dahil sa tulong ng KWF ayon kay Hope Yu, ang kasalukuyang direktor ng CSC. Mas marami ang mga pagsasalin sa Ingles sa ikadalawampu't isang siglo, pero sa saklaw at tuon, mayroon namang mga proyekto sa pagsasalin na pinondohan ng KWF para sa kampanya sa pagbuo ng pambansang panitikan gamit ang wikang Filipino. Bagaman isasalin pa sa Filipino o Ingles ang mga panitikang Cebuano, mababasa naman ito sa nasyonal o internasyonal (sa kaso ng Ingles) na arena gamit ang kasangkapan ng pagsasalin. Marami pang mga proyekto sa pagsasalin, nariyan naman ang KWF at CSC bilang mga isponsor at kailangan lamang ang kolaborasyon sa pagitan ng wikang Cebuano at Filipino. Mahalagang bagay ito upang maitawid ang hadlang sa pagkakaiba ng wika at dahil sa pagsasalin mababasa na ang mga panitikang Cebuano sa mga hindi nakakaintindi nito.

MGA SALIN NG PANITIKANG CEBUANO SA FILIPINO NA NAILATHALA

Maaaninag ang interes sa panitikang bernakular base sa natalakay na mga proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano. Makikita ang kabalintunaan sa sitwasyon dahil sa umpisa, ang layunin ng kampanya para sa pagbuo ng pambansang panitikan ay upang malabanan ang pangingibabaw ng Filipino at Ingles na panulat sa Pilipinas, subalit nakatuon naman sa Filipino at Ingles bilang target na mga wika sa pagsasalin ang pagbuo ng mga proyekto sa Cebuanong pagsasalin. Totoong mauunawaan ang panitikang panrehiyon sa mas malawak na Pilipinong tumatangkilik nito pero sa kabilang dako naman nanumbalik ang pangibabaw ng Filipino at Ingles sa mga salin. May proseso sa produksiyon ng mga proyektong salin at dumadaan muna sa mga salik na nakaiimpluwensiya sa paglathala ng mga proyekto sa pagsasalin. Nakadepende ang pagbuo ng mga proyekto sa pagsasalin sa mga sangkot na mga *constituency* (“nasasakupan”)—mga pampubliko at pribadong indibidwal, mga ahensiya (lokal, nasyonal at internasyonal) at mga tagalathala na kumokontrol sa paglathala sa mga proyektong pagsasalin.

Samantalang ang “direksiyon” naman ay daloy ng mga mapagkukunan (resources) ng paglalathala sa pambansa at panrehiyong antas; ang “dinamika ng kapangyarihan” ay ang kalikasan at kalagayan ng relasyon/kolaborasyon ng mga nasasakupan base sa nakuhang mga mapagkukunan sa paglalathala at mga oportunidad, habang ang mga “kondisyon” naman ay ang mga kumbensiyong ipinapataw ng mga nasasakupan sa proseso ng produksiyon ng mga proyekto sa pagsasalin ng panitikan.

Titingnan ang pagkakasangkot ng mga nasasakupan sa paglathala ng proyektong pagsasalin ng Cebuano upang maipakita ang daloy, dinamika sa kapangyarihan, at mga kondisyon na masasabing maimpluwensiya sa proseso ng produksiyon. Inilahad ang maikling talakay sa kasaysayan ng paglathala sa Pilipinas at ang kasaysayan ng proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano upang maipakita ang daloy ng paglathala. Ipinaliwanag ang daloy ng paglathala sa “Communication Circuit” ni Robert Darnton—ang mga yugto ng paglathala ng libro na nagsasaad na nag-uumpisa

ang daloy ng produksiyon ng panitikang panulat mula sa may-akda, pagkatapos sa tagalathala, taga-impronta, embarkador, nagtitinda ng aklat at mambabasa (Darnton, 1982, 5). Namamagitan ang pagsasalin sa *communication circuit*. Naghatid ng kaalaman ang dagliang pagtatalakay sa daloy ng paglathala kung papaano gumagana ang dinamika ng kapangyarihan ng mga nasasakupan. Samantala ang teorya naman ni André Lefevere sa pagsasalin bilang *rewriting* ang naging sandigan sa pagsuri ng dinamika ng kapangyarihan (Lefevere 1992). Pinangibabawan ng mga salik ang proseso sa pagtanggap o di pagtanggap, sa pagiging kanonisado o hindi kanonisado ng panitikang panulat at matukoy ang mga ito kung susuriin ang mga isyu ng kapangyarihan, ideolohiya, institusyon at manipulasyon. Kaya naririyang ang mga propesyonal sa sistema (professionals), suporta (patronage), at wikang pagsasalinan (poetics) na kumokontrol sa produksiyon ng proyekto sa pagsasalin. Tinalakay sa pagsusuring ito ang kalikasan at kalagayan ng relasyon/kolaborasyon ng mga nasasakupan sa paglathala ng proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano. Nagpapakita ang pagsusuri sa dinamika ng kapangyarihan kung bakit makapataw ng mga kondisyon ang mga nasasakupan at kung paano isinasali ang pagsasalin sa proseso ng produksiyon. Panghuli, gamit ang pansosyolohikal na paninindigan ni Pierre Bourdieu (Bourdieu sa papel ni Gabunada, 2018, 117), mahinuha ang koneksiyon ng daloy, dinamika ng kapangyarihan at mga kondisyon ng mga sangkot na nasasakupan at nililinaw ang diskurso ng pangibabaw at pagpapasakop mismo sa mga nasasakupan (Gabunada, 2018, 117).

Titingnan muna nang pahapyaw ang kasaysayan ng paglathala sa Pilipinas at ang papel ng pagsasalin. Pagkatapos ng diktadura ni Marcos, lumago ang paglathala ng libro pero hindi ang panitikang libro kaya humingi ng suporta ang mga may-akdang karamihan ay nasa Metro Manila. Maraming pinagdaang problema ang mga tagalathala ng libro kaugnay sa industriya, kaya bunsod nito, ipinatupad ang National Book Policy noong 1995 sa ilalim ng Republic Act No 8047. Kasama sa polisiyang ito ang patuloy na pagpalago sa industriya ng paglathala ng libro. Nagsasaad ng dalawa sa mga ilang layunin ng National Book Policy: (1) “to promote the development of indigenous

authorship and of translations among various language group in the country; (2) to promote the translation and publication of scientific and technical books and classic works in literature and the arts.” Kaya talagang pagkilala sa pagsasalin ang pagpapatupad ng National Book Policy.

Nahahawig ito sa huling yugto ng produksiyong intelektuwal ni Virgilio Enriquez (1994), na patuloy na nagsikap maglinang ng mga “katutubong” konsepto sa kabila ng paggamit ng Ingles bilang pangunahing wika ng pagsulat pagsulat (Guillermo, 2016, 5).

Sa kasaysayan naman ng mga proyekto sa pagsasalin ng Cebuano, nang naitatag ang mga sentro sa pag-aaral, pag-usbong ng panitikang bernakular at pagpatupad ng National Book Policy, dumami ang paglathala ng panitikang Cebuano sa loob at labas ng rehiyon. Ang pagkaroon ng hirarkiya ang nagbibigay-daan sa paglathala ng mga proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuanong nagmumula sa pambansang institusyon at naglalayong patatagin ang bansa sa pamamagitan ng paglathala ng mga librong nagmumula sa mga rehiyon gamit ang pagsasalin. Ito iyong padron (pattern) sa industriya ng paglalathalang nag-uumpisa sa pambansang antas at lumalaganap sa panrehiyong antas. Nagpapakita rin ito sa relasyon ng mga may-akda o tagasalin sa rehiyon at mga pambansang tagalathala.

Noong nag-umpisa ang mga proyekto sa pagsasalin, nabago na rin ang *Communication Circuit* ni Darnton sa konteksto ng Cebuanong panitikan dahil sa nasa taas ang tagalathala at hindi ang may-akda. Nailathala ang mga proyekto sa pagsasalin sa pamamagitan ng mga gawad sa paglathala mula sa pambansang ahensiya tulad ng AUP, Komisyon ng Wikang Filipino (KWF), at National Commission for Culture and the Arts (NCCA). Ikinomisyon ng mga tagalathala ang proyektong pagsasalin sa pamamagitan ng pagbigay ng pondo sa mga tagasalin doon sa mga proyekto sa pagsasalin lalo na sa ilalim ng Panitikan Series, Bahandi Series at KWF- Panrehiyong Sentro ng Wikang Filipino (PSWF). Kaya nangyari lamang ang produksiyon ng karamihan sa mga proyekto ng pagsasalin pagkatapos makuha ang pondo para nito.

Sa pagsiyasat sa proseso ng pagsasalin, naisiwalat ang hindi pagkapantay-pantay ng dinamika ng kapangyarihan ng mga sangkot na nasasakupan sa pagsasalin ng panitikang

Cebuano dahil ginawang marhinalisado ang ibang mga iskolar na Cebuano na hindi kaakibat sa mga institusyong CSC, USC, at PSWF ng CNU at sa mga propesyonal sa loob ng sistema ng mga institusyong ito. Sa parehong sitwasyon nangyari din ang hindi pagkapantay-pantay ng mga iskolar o tagasalin ng Cebuano (mga propesyonal sa sistema) at pambansang institusyon (bilang mga patron) dahil iniatas ng mga institusyong ito ang paggamit ng Filipino at Ingles bilang mga target na wika sa proyekto ng pagsasalin. Sa pagkakaroon naman ng mga mapagkukunan sa paglalathala, nagpakita ng hindi pantay na katayuan ang mga pambansang institusyon sa pagpataw ng pagsasalin—naglathala ang NCCA ng maraming proyekto sa pagsasalin sa Ingles kaysa KWF sa Filipino. Ang Ingles ang dominanteng target na wikang pinagsalanan (poetics).

Ang mga kondisyong ipinapataw ng mga pambansang ahensiya at mga tagalathala na maaari lamang mailathala ang mga panitikang Cebuano kung isasalin ito ay nagdudulot ng dalawang magkasalungat na kinahihinatnan—yumayabong ang panitikang Cebuanong salin pero humahadlang sa paglago ng mga orihinal na panitikang Cebuano.

Kaya yaong hindi pantay na pamamahagi ng mga mapagkukunan at oportunidad sa pagitan ng nasyunal at rehiyonal na antas at ang mga kondisyong ipinataw sa mga pambansang institusyon na nagpatupad ng pagsasalin para sa paglathala ng panitikang Cebuano, nakabuo ito ng isang pagbabago sa daloy ng *circuit* ng komunikasyon sa halos lahat ng proyekto sa pagsasalin.

Bagaman sa ganoong sitwasyon nailathala pa rin ang ilan sa mga panitikang Cebuanong ipinapakita sa talahanayan sa ibaba.

Talahanayan 5. Listahan ng Nailathala na Panitikang Cebuano na Proyektong Pagsasalin sa Filipino ayon sa datos na nakalap

Listahan ng Panitikang Cebuano
1. Alburo, E., Mojares, R., at Pagusara D. <i>Panulaang Cebuano</i> . Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1993. (Panitikan Serries)
2. Alburo, E., Mojares, R., at Pagusara D. <i>Dulaang Cebuano</i> . Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1993. (Panitikan Serries)
3. Ramos, Remedios B. <i>Labindalawang Kuwento ni Vicente Sotto</i> . UP Sentro ng Wikang Filipino. 1998. (Aklat Bahandi Serries)
4. Leyson, Lededica, et. al. <i>Mga Piling Literatura Sugbuanon</i> . PSWF R-VII, 2008. (Sentro ng Wika Translation Serries)

Base sa datos, mayroong apat na nailathalang proyekto sa pagsasalin sa Filipino. Ang una ay isinalin nina Alburo, Mojares, at Pagusara ang *Panulaang Cebuano* sa ilalim ng Panitikan Series at nailathala ng Ateneo de Manila University Press noong 1993. Pangalawa ay isinalin nina Alburo, Mojares, at Pagusara ang *Dulaang Cebuano* sa ilalim din ng Panitikan Series at nailathala ng Ateneo de Manila University Press noong 1993. Pangatlo ay isinalin nina Ramos ang *Labindalawang Kuwento ni Vicente Sotto* sa ilalim ng Aklat Bahandi Serries na nailathala ng UP Sentro ng Wikang Filipino noong 1998. Panghuli ay isinalin nina Leyson, Lededica, et. al. ang *Mga Piling Literatura Sugbuanon* sa ilalim ng Sentro ng Wika Translation Series ng PSWF R-VII noong 2008.

Mahihinuhang may kaugnayan sa “*Altered Communication Circuits*” ang mga pagsasalang ito sa Filipino na hindi karamihan na naitalakay sa itaas.

MGA HADLANG O MGA PROBLEMANG KINAHAHARAP SA MGA GAWAING PAGSASALING BERNAKULAR

Sa mga gawaing pagsasalang bernakular sa panitikan, pilosopiya, at layunin ng mga may-akda na mailathala ang mga naisalin pero may mga dapat isaalang-alang upang makamtan ito. Ito yung mga salik na kumukontrol sa gawaing pagsasalang tinatawag na “mga propesyonal sa sistemang literari”—mga iskolar na Cebuano (CSC ng University of San Carlos, at PSWF ng Cebu

Normal University), mga tagasalin, mga guro, mahihilig sa panitikan sa mga unibersidad at mga institusyon. Maaaring hadlang ito sapagkat naging eksklusibong gawain ang pagsasalin na para lamang sa iskolar na kaakibat sa mga naturang institusyon. Nasa posisyon ng kapangyarihan ang mga iskolar na ito at naging marhinalisado ang mga hindi kasaling iskolar sa proyektong pagsasalin bagaman mayroon nang mga kanonikal na Cebuanong manunulat na nakapag-ambag din sa larang ito. Naobserbahan ang nasabing marhinalisasyong ito ni Isidor Cruz na nagsabi “...in the provinces, those who claimed to be *marginalized also marginalized other writers and artists*” (Cruz sa papel ni Gabunada, 2018, 140). May mga magagaling na iskolar na Cebuano – hindi napasali “yong mga nasa ibaba” sa mga proyekto sa pagsasalin dahil sa eksklusibong pananaw. May dominasyong umiiral din sa institusyong pambansa kasali na ang mga propesyonal na nagmamaniplula at pumapataw ng mga kondisyon at mga diskurso sa akademiko. Sa antas ng paglalathala, inaatas ang pagsasalin sa mga panitikang Cebuano at sa produksiyon naman, kailangan ang puspusang pagpili ng mga panitikang panulat na isasalin kung kaya’t pumapasok ang mga ideolohiya pati ang mga kumbensiyon ng mga *patronage* kaya mayroong manipulasyon at mayroon ding mababago.

Mayroon pang isang hadlang na maaaring maging problema sa gawaing pagsasalin. Iyon ay sa pagbuo ng kanon. Masasabing mayaman ang panitikang Cebuano dahil sa marami ang magagaling na manunulat. Buhay na buhay ito sa kabila ng mga hamon at mga hadlang na kinaharap. Kasangkapan ang kasaysayan sa pagbuo ng kanon ng panitikang Cebuano. May mga listahan ang mga iskolar na Cebuano na magpapatunay ng napakayamang kanon ng panitikang ito at kanonikal ang karamihan sa mga manunulat ng panitikang Cebuano ayon na rin sa mga iskolar bagaman hindi magkatugma ang kanilang mga listahan bunsod nitong subhetibong proseso sa pagpili nito. Iba-iba ang opinyon ng mga iskolar at nakapende sa personal na bias nila. May kanya-kanyang paborito ang bawat iskolar na binibigyang halaga ang iba at naging marhinalisado naman iyong iba. May pagkakataong mapili ng mga paborito sa proseso ang mga iskolar na magiging hakbang sa pagbuo ng kanon ng panitikang Cebuano. Masasabing hindi kompleto ang listahan ng mga iskolar kaya kumakatawan

bilang tentatibo lamang ang kalikasan ng tradisyonal na kanon sa loob ng rehiyong Cebuano dahil sa pagkakaroon ng limitasyon sa bawat kategorya, at ipinaliwanag ni Guillory ang ideyang hindi kompleto ang listahang kanonikal na kahit sino walang makapag-akses sa kabuuan ng kanon (Guillory sa papel ni Gabunada, 2018, 203). Kaya, kumakatawan din ito bilang tentatibo, pansamantala at hindi buo ang kanon ng pambansang arena dahil na rin may pagkukulang at limitasyon ang mga nailathalang proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano. Bukod sa may kinalaman sa kakulangan ng kanonisadong listahan, ang representasyon ng mga kanonisadong manunulat sa pambansang panitikang arena sa mga proyekto sa pagsasalin ang pinakakritikal naman na isyu dahil hindi buo ang representasyon. Ipinagpalagay na may mga limitasyon din sa nilalaman ng mga proyekto sa pagsasalin, halimbawa sa malapitang pagtingin at pagsuri ng mga proyekto sa pagsasalin, maaninag ang pagpataw ng mga pamantayan at patnubay ng mga propesyonal at mga patron sa loob ng sistema. Sila ang may hawak ng mga pamantayan at natural lamang na magkakaroon ng mga bias at subhetibong pagbibigay ng mga patnubay bilang gabay sa kung ano man ang sundin ng mga iskolar at mga patron.

Sa pangkalahatan, “*There is this so-called sociocultural distinction of text production in terms of literary stratification, in literature certain properties become canonized, while others are not... by “canonized” one means those literary norms and works which are accepted as legitimate by the dominant circles within a culture and preserved by the community to become part of its heritage while “non-canonized” means those norms and texts which are rejected by these circles as illegitimate*” (Zohar, 1990, 16). Ang makapangyarihan ang magsisilbing may impluwensiya sa pagpili ng batayan.

Sa diskursong pagiging kanonikal, binigyang diin ni Guillory (32) na nauugnay ang pagbuo ng kanon sa kapangyarihan dahil ang pagiging kanonikal— “*implies, reflects, and builds on authority and that canons are instruments of power.*” Sumasalamin, nagpapahiwatig at nabubuo sa awtoridad ang pagbuo ng kanon ng panitikang Cebuano at instrumento din ang kanong ito ng kapangyarihang kultural ng napakayamang panitikang Cebuano. Hinirang din ng mga

iskolar na kanonikal ang mga manunulat na Cebuano base sa umiiral na mga kanonikal na listahan maliban pa sa karangalang natamo nila at pagkilala hindi lamang dahil sa kapangyarihang kultural kundi pati na rin sa yaman ng panitikan.

Tunghayan ang talahanayan sa ibaba.

Ang Talahanayan 6 ay Nagpapakita ng Numerikal na Figura sa mga Naisalin at Hindi Naisaling Panitikang Cebuano at mga Numerikal na Figura na Nagpapakita ng Pararelismo (pagkakapareha) at Awtonomismo (pagkakaiba) ng Alternatibong Kanon ng Naisaling Panitikang Cebuano.

Kategorya	Panulaang Cebuano	Maikling Kuwentong Cebuano	Pagsasadulang Cebuano	Pinagsamang Kabuuan (Digri ng pararelismo at awtonomismo)
Mga manunulat na Cebuano na kapwa makikita sa Listahan ng Umiiral na mga Kanonikal na Manunulat na Cebuano sa mga Proyektong Pagsasalin (pinagsamang kabuuan)	41	16	2	59
Mga manunulat na Cebuano na makikita sa Listahan ng Umiiral na mga Kanonikal na Manunulat na Cebuano sa mga Proyektong Pagsasalin pero hindi sa mga Nilalaman ng mga Proyektong Pagsasalin	130	47	15	192
Mga manunulat na Cebuano na makikita sa mga Nilalaman ng mga Proyektong Pagsasalin pero hindi sa Listahan ng Umiiral na mga Kanonikal na Manunulat na Cebuano	60	19	2	81
Pangkalahatang Kabuuan	231	82	19	332

Nagpapakita ang figurang ito na sa proseso ng pagsasalin naging kanonisado ang 59 na naisaling kanonikal na may-akdang Cebuano na kahilera sa umiiral na kanon, at 81 na naisaling kanonikal na may-akdang Cebuanong nagsasarili sa umiiral na kanon. Sa madaling salita, sa proseso ng pagsasalin naging kanonisado at binigyang halaga ang 140 napiling kanonikal na may-akdang Cebuanong kasali sa alternatibong kanon at ginawang marhinalisado ang 192 na hindi pa pinili at isinalin mula sa 332 sa listahan ng talahanayan. Bagaman permanente (fixed) ang figurang ito, hindi dapat makalimutan na ang kalikasan ng umiiral na kanon ay pauna at probisyunal lamang—hindi kompleto ang listahan. Ang kalikasan ng alternatibong kanon ng panitikang Cebuano sa pagsasalin ay pauna at alternatibo rin ang kalikasan. Hindi lang naging kanonisado ang alternatibong listahan, kundi pinalaki rin ang pagiging hindi kompleto ng alternatibong kanon sa pagpapakilala nito sa kultura ng mga mambabasang Filipino.

Base sa pagsusuri, naipakitang ang 192 na mga kanonikal na Cebuanong manunulat ay hindi (pa) napili at naisalin, mula sa 332 sa tradisyonal na listahan. Dahil sa proseso ng pagsasalin, naging kanonisado at binigyang-halaga ang 140 na napiling kanonikal na mga manunulat sa pamamagitan ng pagpanatili at pagpalawig ng kanilang katayuang kanonikal sa pambansang arena gamit ang wikang Filipino. Hindi lamang ginawang kanonisado ang panitikang Cebuano ng proseso ng pagsasalin kundi binigyang halaga ang Filipino sa akademya at mga institusyon na gamitin ito upang maisama sa pagbuo ng pambansang panitikan. Tunay ngang ang nangingibabaw na puwersang

nakaiimpluwensiya sa paglikha, produksiyon, at pagbuo ng kanon na mga proseso ng panitikang Cebuano sa pamamagitan ng pagsasalin ay ang pagbuo ng pambansang kanon ng panitikan. Talagang pangunahin sa lahat ang pagbuo ng pambansang kanon. Kaya mahigpit ang pagpili dahil sa mayroon pang nangingibabaw na puwersang dumidikta sa ano ang dapat at ano ang hindi.

Totoong may mga isyu at kontrobersiya sa proseso ng pagpili sa paglikha at produksiyon ng proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano dahil sa binuo ng mga propesyonal at mga *patronage* sa loob ng sistema ang mga patnubay at kriterya sa pagpili. May kapangyarihan ang mga patron (pambansang institusyon) at mga propesyonal sa sistema (Cebuanong iskolar at tagasalin) na pumili kung ano ang teksto at sino ang may-akda ang isasali at hindi, tungo sa pagbuo ng alternatibong kanon. Una nang nasabing mayaman sa tradisyonal na kanon ang Cebuano at dahil sa *patronage*, may proseso sa pagpili kaya mailathala ang mga proyekto sa pagsasalin. Ginamit ng mga propesyonal ang kanilang kapangyarihan at awtoridad sa pagpili ng mga kanonikal na Cebuanong manunulat para sa proyekto sa pagsasalin. Inilitaw ang teorya ni John Guillory sa kanyang librong *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation* (Guillory sa papel ni Gabunada 177) sa proseso ng pagpili at ang argumento ni Barbara Herrnstein Smith (Smith sa papel ni Gabunada, 2018, 177) sa pagiging kanonikal tungkol sa “*value/evaluation*” upang mabigyang-diin ang mga kontrobersiya kaugnay sa pagbuo ng kriterya at patnubay sa proseso ng pagpili. Maaaring “panloob” (“*intrinsic*”) o “panlabas” (“*extrinsic*”) ayon kay Smith ang halaga ng akdang pampanitikan na ibig sabihin—ang mga hatol sa panitikan ay “*objective validity*” (intrinsic) o sa pamamagitan ng “*expressions of personal preference*” (extrinsic) (Smith sa papel ni Gabunada, 2018, 177). Pinagdiin ni Smith na dahil naapektuhan ang halaga ng gawang panitikan sa panloob at panlabas na paghatol, kailangan mayroong proseso sa ebalwasyon ng halaga nito (Smith sa papel ni Gabunada, 2018, 208). Kaya dapat may kriterya na pagbabasehan sa paghatol para sa proseso ng ebalwasyon. Sinabi rin niya na tuloy-tuloy ang prosesong ito na ginagawa ng iba’t ibang indibidwal na kasali sa pamamagitan ng pansosyal at pang-institusyong mga gawain at praktika (Smith sa papel ni Gabunada, 2018,

208). Nakabatay sa kriteryang ginawa ng mga indibidwal na naiimpluwensiyahan ng mga pang-institusyong nakasanayang gawain ang paghatol sa proseso ng pagsusuri. Sa dami ng mga umiiral na kanon ng panitikang Cebuano, pinaliit ito sa proseso ng pagpili sapagkat hindi mailagay lahat ng panulat at dahil na rin sa mga konsiderasyong pinansiyal. Pinahalagahan ang mga kriterya ng mga *patronage* pati mga propesyonal na pinatunayan ang kanilang mga paghahatol bilang mga iskolar. Pero ang halaga na pumapaloob mismo sa mga kriterya ay ang pagpapakita ng pagiging obhetibo o subjektib sa buong proseso sa pagpili at hindi maiiwasang sa loob nito, mayroong mga politikal o personal na kagustuhan. Nakadepende talaga sa kanilang pasya at pumapasok ang mga personal na *bias*. Kaya sa mga proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano, tungkulin ng mga nasasakupan (mga *patronage*/propesyonal) na pumili ng mga kanonikal na panitikang Cebuano sa pagbuo at produksiyon ng mga antolohiya. Lumalabas pa rin ang politika ng pagsasalin sa pagtukoy kung ano mahalaga at ano ang hindi. Nagsasangkot ang pagbuo ng kanon sa pagpili kung ano ang gusto nila at alin ang mahalaga. Siyempre, ang may halaga ang mga magugustuhan ng mga iskolar. Hindi ito madali at napakakomplikado pero kailangan para makabuo ng isang pamaraan na maging basehan sa paggawa ulit ng umiiral na kanon.

Isa pang problema o hadlang sa pagsasaling bernakular ay ang kakulangan sa pondo. Kailangang magbigay ang mga institusyon ng pondo sa pagsasalin mismo at paglathala ng mga naisaling panitikang panrehiyon dahil napakakulang nito. Bagaman nariyan ang mga institusyong nanghikayat at namigay ng pondo, kulang pa rin ang mga ito. Nangyayari ito dahil sa pagbabago sa daloy ng *circuit* ng komunikasyon sa halos lahat ng proyekto sa pagsasalin. Nasa taas ng hirarkiya ang pinagmulan ng pondo hanggang sa makarating sa tagasalin/manunulat.

Isa pang salik na komokontrol sa proyektong pagsasalin na isang hadlang din sa pagsasalin ay ang *patronage* at ang nangingibabaw na *poetics*. Hindi pantay ang pagraranggo ng mga kumokontrol na salik na ito kung saan umookupa ang mga *patronage* (pambansa na naglalathala) sa mataas na posisyon sa larangan ng paglalathala dahil sila ang nagbibigay ng pondo para sa mga proyektong pagsasalin kaya maaaring

magbigay sila ng mga kondisyon o magdikta kung anong *poetics* ang gagamitin sa produksiyon ng proyektong pagsasalin. Kaya kaunti lamang ang isa kung marami naman ang isa. Mayroon kasing dikotomiya sa pagitan ng Filipino at Ingles. Sa kasong ito, mas marami ang nailimbag sa Ingles. Darami ang pagsasaling bernakular tungo sa Filipino kung mas pipiliin ang *poetics* na ito kung kaya depende na rin ito sa alin mang institusyon ang nagbibigay ng pondo.

Ayon kay Mojares (1990, 77), may mga problema sa pag-usbong ng pagsasalin at ang mga sumusunod ang sanhi nito: mahirap mismo ang gawaing pagsasalin, kaunti ang oportunidad sa paglathala, kawalan ng pangangailangan (demand), mababang kamalayan sa mga tekstong labas sa lokal na wika. Tungkol naman sa mahirap ang gawaing pagsasalin sa Filipino, ayon kay Alburo (1), *“Translators of Cebuano literary works lack sufficient command of the national language or are reluctant to translate their works into Filipino”* (Alburo, 2011, 1). Totoo ito maliban na lamang sa mga magagaling na iskolar at mga dalubwika sa Filipino. Subalit sa kabila ng mga problemang ito, kailangan pa ring marinig ang boses ng manunulat sa pamayanang kinatatayuan nito at lampas pa gamit ang saling pinaghirapan. Pero ayon kay Mojares (2009, i) kaakibat nito ang mga sumusunod: kailangan pagbutihin ang kalagayan ng produksiyon, paglathala, at pagtaguyod nito at himukin ang kulturang kritisismo. Kailangang-kailangan ito nang sa gayo’y mabasa at mapahalagahan ang panitikang Cebuano sa mga Cebuano at di-Cebuano.

Sa proseso pa rin ng produksiyon, naka-ugat na ang proseso sa pagsasalin sa kasaysayan ng paglathala ng libro sa Pilipinas at rehiyon. Ginamit ang prosesong pagsasalin bilang kinakailangang tulong para sa pagbuo ng pambansang panitikan. Binigyang-halaga ang pagbuo ng pambansang wika at pambansang panitikan. Pinapakita nito ang hindi pagkakapantay-pantay ng mga *constituency* (pambansa at rehiyonal na mga institusyon) sa produksiyon ng proyektong pagsasalin sa panitikang Cebuano. Hindi patas ang pamamahagi ng mga mapagkukunan sa paglathala dahil makakakuha ng mas malaking pondo ang mga pambansang institusyon dahil sa nasa sentro (Manila) ang mga ito samantalang nasa paligid lamang ang mga panrehiyong institusyon kaya, mas

kakaunti ang mapagkukunan. Nabanggit na sa mga unang talata ang mga ahensiya at institusyong namimigay ng pondo para sa gawaing pagsasalin.

Isa ring hadlang o problemang kinahakarpang ang pagiging marhinalisado ng mga tagasalin ng panitikang bernakular at medyo matagal na ang problemang ito sa mundo ng panitikan sa Pilipinas.

PAPEL NG TAGASALING BERNAKULAR BILANG MARHINALISADO SA LIPUNANG PILIPINO

Mga Cebuanong manunulat din ang mga tagasalin ng mga pantikang Cebuanong at napagtanto nilang kailangan nilang magsalin para makilala lampas sa baybayin ng Cebuano. Ayon kay Alburo (2011, 1), bagaman may iilang pag-aaral na sa post-kolonyal na perspektibo sa panitikang Pilipino, wala pang pag-aaral sa panitikang Cebuano sa pagkakaalam niya. Kailangan ang motibasyon ng mga tagasalin upang mapatibay ang pag-iral ng panitikang Cebuano na sulit namang basahin at pag-aralan. Napakahusay ng mga Cebuanong manunulat at sayang na hindi man lang mabasa ang kanilang mga akda sa mga hindi nakakaunawa nito. Sa kalagayan ng patakaran sa wika na nagbibigay ng pantay na katayuan sa Filipino at Ingles bilang medyum sa pagtuturo, lumalawak din ang adbokasiya sa mga rehiyon ng Pilipinas na humihimok para sa pantay na katayuan ng mga wikang panrehiyon sa pambansang wika.

Hindi nagpapahiwatig ng pagiging marhinalisado ng wikang Cebuano ang pagiging marhinalisado ng mga tagasaling bernakular. Naging marhinalisado ang mga tagasaling bernakular dahil na rin sa sistema ng industriya ng paglalathala ng panitikan sa Pilipinas gaya ng mga kolonisadong bansa—kinokontrol ang industriya ng paglathala ng Pilipinas ng iilang tagalathala na nakabase sa kabisera (Metro Manila) na nagresulta ng pagiging marhinalisado ng panulat na panrehiyon. *“Authors outside the borders of the metropolitan space experience an intellectual dependency on the Manila-centric publishing industry,”* ayon kay Arong (2021).

Sa pangamba naman na maging marhinalisado ang Cebuano, hindi mangyayari iyon ayon kay Alburo. Noong nailathala ang liham ni UP President Francisco Nemenzo sa UP Cebu sa kanyang pagnanasa na umunlad muli

ang wikang Cebuano at kultura), sumunod ang mga sinulat ni Mads de la Cerna, Radel Paredes, Eladio Dioko, Bobit Avila, Gerard Pareja, Myke Obeneta, at Leo Lastimosa tungkol sa paksa. Ito ay isa pang tugon nila sa muling pagpapaunlad ng wikang Cebuano. Mga kolumnista, grupo ng mga manunulat, at wikang vigilantes silang gustong isulong ang wikang Cebuano sa pangambang maging marhinalisado ang wika. Maliban sa mga mapagbantay ng wika gaya ng mga kolumnistang ito, mayroon ding mga grupo ng manunulat na nagpapakita ng umuusbong na interes gaya ng Dagang Foundation na sa kumbensiyon nito, namigay sila ng mga parangal sa panitikan; ang Akadaba's (Akademya sa Dilang Bisaya of Atty. Adelino Sitoy) sa paghanda nito ng bagong diksiyonaryo at paglathala ng magasing *Kaliwat*; ang bagong pamumuno ng LUDABI na isang babaeng manunulat na si Sonia Empinado; ang paglitaw ng mga e-group gaya ng SOLFED (Save Our Languages through Federalism) at DILA (Defenders of Indigenous Languages of the Archipelago) at iba pa; si Mads de la Cerna na convenor ng UP na nagsabi kay Alburo na sa forum, kinanta ang Pambansang Awit sa Kapampangan at Cebuano ng koro mula sa Butuan na pinangunahan ng dating estudyante sa USC (Alburo, 2015, 1).

MUNGKAHI TUNGKOL SA MGA PROBLEMA SA PAGSASALIN NG CEBUANONG PANITIKAN AT PAGIGING MARHINALISADO

Malaki ang tiwala ng mga manunulat at tagasalin na matutugunan ang problema sa pagsasalin ng Cebuanong panulat sa pamamagitan ng pagtutulongan at pagbuo ng bagong pananaw sa pagsasalin.

Magpapatuloy talaga ang mga manunulat na Cebuano at tagasalin dahil kakaharapin pa nila ang Manila. Totoong mayroon nang Cebuano na kategorya sa Palanca sa maikling kuwento, kinilala na din ng UMPIL (Unyon ng mga Manunulat ng Pilipinas) ang mga akdang pampanitikan ng mga Cebuano gaya ni Ernie Lariosa at Tem Adlawan at nag-isponsor din ang NCCA ng mga palihan, mga kumperensiya, at mga festival na naaayon sa mga layunin nito—"to encourage the continuing and balanced cultural development" sa Pilipinas. Tiyak na sa mga ganitong paraan mababawasan ang pagiging marhinalisado ng mga manunulat sa Cebuano. Napansin ni Alburo sa Pangkalahatang

pagtitipon ng NCCA's Committee on Language and Translation, malinaw na nahumaling ang mga miyembro ng *executive committee* sa pagtaguyod at pangibabaw ng pambansang wika. Nakatuon talaga sila sa pagtulak ng Filipino dahil ito naman talaga ang wikang Pambansa ng Pilipinas.

Mahalaga ang balanseng pagtaguyod ng pambansang wika at bernakular sa iba't ibang rehiyon. Para sa Cebuano, mayroong CSC na ipinagpatuloy ang kanilang gawain sa pagtataguyod ng lokal na wika at kultura. Halimbawa, inilunsad ang dalawang tomo ng Cebuano *fiction* at isang libro na may CD sa *Conversational Cebuano*. Nagtangkang gumawa rin sila ng koleksiyon ng mga Cebuanong kuwentong-bayan na isasalin sa Filipino. Tiyak na tapos na iyon ngayon. "*Cebuano, and indeed the rest of Visayan literature will continue to need writers for it to survive in the region, as well as translators for it to be visible in the nation*" (Alburo, 2015, 1). Magpahanggang ngayon buhay pa rin ang *Bisaya* (*Bisdak na ngayon*) isang outlet ng panitikang Cebuano. Ngunit ang mga lokal na pangkat ng mga manunulat ang nagpapanatili ng tunay na buhay na panitikan na nagtutulungan sa pamamagitan ng regular na mga palihan, pagbabasa, at paglulunsad ng mga libro na walang tulong mula sa Manila kung saan nakasentro ang industriya ng paglalathala. Sa kabilang dako naman, ayon kay Alburo (2015, 1) "*the translation of Cebuano texts unfamiliar to a Tagalog audience is motivated less by an economic motive than by a desire to show 'imperial Manila' that there are remarkable texts worthy of study in Cebuano.*"

Upang mabasa ngayon ang mga panulat ng mga matatandang manunulat sa Cebuano na sanay sa isang klasikong bokabularyo (kilala bilang *lalum* na maaaring isalin ng 'malalim'), kailangang ayusin ang kanilang istilo sa pagsusulat sa kontemporaneong madla. Kailangan nilang umasa sa mga nakababatang manunulat upang isalin ang kanilang mga akda mula Cebuano tungo sa Filipino o Ingles kung nais nilang mabuhay ang kanilang mga gawa.

Sa mga tagasalin din bilang marhinalisado, napaka-angkop ng Teoryang Skopos ni Hans Vermeer na mas nakatuon sa layunin at magiging gamit ng isinaling teksto. Isa itong bagong perspektiba sa pagtingin ng pagsasalin. Ayon kay Vermeer, isang gawain ang pagsasalin at mayroong kaakibat na layunin ang bawat gawain kung bakit ito gagawin, tinawag na skopos ang rason na ito (Ribo 2015). Dapat

mayroong kaukulang bunga ang bawat gawain, at dahil isang gawain ang pagsasalin, mayroon itong resultang target na teksto o ang tinatawag niyang *translatum* at pagdidiin niyang mahalagang malaman muna ng isang tagasalin ang skopos at magiging gamit ng *translatum* bago pa man ito magsimulang magsalin (Ribo 2015). Ito dapat ang pokus ng mga tagasalin at sana mayroon din silang kakayahan, kagalingan, kabatiran at maaaring katanyagan bilang *taga-hubad* at *broker* sa pagitan ng mga wika—may sapat na kaalaman sa wikang pagsasalinan na importanteng bagay sa komplikadong gawaing ito. Ayon kay Mojares (2017, 20), “*the translator must work with respect for the distinctness and integrity of both source and target languages, producing a translation that does not distort, dominate, or diminish either language but expands the resources and possibilities of both.*”

Ipinagpapatuloy ni Apter sa kanyang *Against World Literature* ang proyektong sinimulan niya sa *The Translation Zone: A New Comparative Literature* (2006) ng paggamit ng pagsasalin, o, higit pa rito sa bagong aklat na ito, ang “untranslatability,” bilang pokus ng *comparative literature*. Nagtatampok ang “untranslatability,” ni Apter sa mga pagkakaiba sa pagitan ng mga wika at kultura sa pamamagitan ng pagpapahayag nito sa lengguwahe na kalimita’y nakaligtaan ng *World Literature*. Hindi naman sa ayaw ng aklat na ito ni Apter ang *World Literature*. Sa halip, dapat nitong mabatid ang mga pagkakaibang ito at halos hindi matutumbasan ang iba, at siyasatin kung ano ang ibig sabihin ng mga ito para sa mga mambabasa at sistemang pampanitikan. Gumagamit siya ng iba’t ibang dulong, mula sa mga pag-aaral ng mga indibidwal na salita hanggang sa pagsubaybay sa kasaysayan ng mga pagsasalin, upang magmungkahi ng mga paraan kung saan maaaring maging katalista ang *non-translation* para mag-isip kung paano natatangi ang mga kultura at kung paano nauugnay ang mga ito sa isa’t isa.

Pakaisiping mabuti rin ito ng panitikang Pilipino na may natatanging lengguwahe ang Cebuano kaya mahirap itong tutumbasan.

“I do harbor serious reservations about tendencies in World Literature over reflexive endorsement of cultural equivalence and substitutability, or toward the celebration of nationally and ethnically branded “differences” that have been niche-marketed as commercialized “identities” (Apter, 2013, 3).

Maaaring batayan ito sa ginawang rebisyon ng panitikang Pilipino na kahit ano pa man, naiiba talaga ang kultura ng Cebuano at Pilipino at pakaisiping mabuti para mas mapag-aralan pa ang mga indibidwal na salita ganun din ang kultura.

Inilunsad din noong 2017 ng NCCA sa pangangasiwa ng Pambansang Komite sa Wika at Salin ang papremyo nito—ang Gawad Rolando S. Tinio sa Tagasalin o Translator’s Prize na humikayat ng maraming manunulat at dalubhasa sa wika na makisangkot sa pagsasalin sa Pilipino ng iba’t ibang makabuluhang tekstong nasa iba’t ibang wikang umiiral sa Pilipinas. Paraan ito upang mas maintindihan at mapahalagahan ng mga mambabasang Filipino sa pangkalahatan, hindi lamang ng mga Cebuano at iba pa. Para sa 2021, pinalawak ang mga kategorya sa kalipunan ng Tula, Nobela, Nobelang Young Adult, Koleksiyon ng Dulang May Ganap na Haba, Malikhaing Di-Katha, kalipunan ng Maikling Kuwento, at priyoridad ang mga akdang klasiko, kanonigo, at/o sinulat ng mga Pambansang Alagad ng Sining. Maaari itong salihan ng mga Cebuanong magagaling na manunulat upang ipagpatuloy ang pagsasalin.

Bilang karagdagan, mahalagang mabanggit din ang Vicente Sotto Lecture Series na isang buwanang kaganapang naglalayong itaas ang kamalayan at pagpapahalaga sa komunidad ng mayamang kultura at pampanitikan na pamana ng Cebu. Gayundin, nagsisilbi itong lugar para sa mga interesadong indibidwal na makisali sa mga talakayan sa mga iginagalang na tagapagsalita na mapagkukunan sa iba’t ibang paksa na may kaugnayan sa pamana, kasaysayan, at kultura. Maaalalang naglathala ang yumaong si Don Vicente Sotto, na tinaguriang “Ama ng Wika at mga Liham na Cebuano” hindi lamang ng unang pahayagan sa Cebuano, kundi pati na rin ang unang maikling kuwentong Cebuano. Samantalang si Dr. Erlinda Kintanar-Alburo na dating direktor ng CSC ay nagbukas ng lecture series na may temang: “Early Speculative Fiction in Cebuano Literature: The Pre-war Fantasy Novel.” Marami sa kanyang interes ay ukol sa pananaliksik kabilang na ang Cebuano heritage, panitikang Cebuano at Pilipino, folklore, expressive culture, at popular na kultura. Isa rin siyang makata sa parehong Cebuano at Ingles.

Kaugnay ng nabanggit na *poetics*, umapila si Guillermo (16) na dapat pagsikapang hubugin

ng bawat iskolar sa Araling Pilipino ang kakayahang magsulat ng mga pananaliksik, libro, artikulo, at puwede na rin sa panitikan sa wikang Filipino at kailangan ding magsanay sa paggamit ng wikang ito sa mga akademikong forum at talakayang nilalahukan sa Pilipinas lalo na sa mga guro. Dapat ding tiyaking may bahagi ng mga babasahin sa kanilang mga klase na nasa wikang Filipino, sa kasong ito mga anyong panitikan sa Filipino. Kapag seryosong isasagawa ng bawat iskolar sa AP o mga tagasalin ang mga alintuntuning ito (hindi lamang sa Filipino kundi sa iba ring mga wika sa Pilipinas maliban sa Ingles), tiyak na may malaking progresong maaabot ang kabuuang komunidad na pangkomunikasyon, at hindi lamang ang AP sa Filipino, kahit sa loob lamang ng sampung taon (Guillermo, 2016, 17). Isang komunidad na unti-unting nagkakaintidihan ang mabubuo. Makabubuo ito ng isang *critical mass* na mahalaga sa patuloy na pag-iral at pagsulong ng AP ganoon din na dapat pagsikapan ng mga espesyalista hinggil sa mga teorista o pilosopong Europeo-Anglo-Amerikano (o mula sa alinmang dakong daigdig), ang pagsasalin sa mga akda ng mga palaisip na ito patungong wikang Filipino, at normal sa ibang bansa na ang mga espesyalista sa mga partikular na palaisip ay siya ring pangunahing tagasalin ng mga akda nito (Guillermo, 2016, 17). Magagawa rin ito sa Pilipinas. Hindi ito mababang uri ng gawain—ang pagsasalin.

KONGKLUSYON

Napakayaman ng *hubad* sa Cebuano. Nagbibigay ng maraming kaalaman tungkol sa napakayamang panitikang Cebuanong nagpapakita ng tunay na kultura nito ang pagsusuri at pagsasalin sa Filipino. May malaking ginagampanang papel ang pagsasalin upang maunawaan ang mga panulat sa mga hindi nakakaunawa nito. Ginagamit din ito sa kampanya sa pagbuo ng pambansang panitikan kasama ang mga panitikang panrehiyon na tinatawag na rebisyon sa panitikang Pilipino.

Ang pagsasalin na isang tanging paraang maigpawan ang mga hamon sa estruktura ng wika ay isang tunay na pag-unawa sa mga pagkakaiba ng gramatika sa mga wika. Sa gayong kaalaman, maaaring baguhin/ayusin muli ang mga salita at parirala upang makuha ang inilaang kahulugan sa target na wika.

Subalit, isang komplikadong proseso ang paghahanap ng naaangkop na pagkapareho na nagsasangkot ng paglilipat ng mga kahulugan mula sa isang wika patungo sa ibang wika at nangangailangan ito ng malalim na kaalaman sa pinanggagalingan at target na kultura. Ito ang mga dapat mabatid ng isang tagasaling bernakular. Sa pagsasakonteksto nito, komplikado ang gawaing pagsasalin, hindi lamang ng panitikang Cebuano kundi pati na rin ng wikang Cebuano o anumang wikang rehiyonal tungo sa wikang Filipino.

Nagkaroon ng mga pagsasalin sa mga panitikang Cebuano noong dekada 70 at nagpapatuloy pa hanggang sa kasalukuyan. Kanonikal ang mga panitikang Cebuano at marami rin ang mga kanonikal na manunulat. May mga isinaling panitikang Cebuano na kanonikal din at nailathala, pero hindi maipagkailang mayroon ding hindi napasali. Kaya masasabing may misrepresentasyon ng mga panitikang Cebuano sa pambansang panitikan. Bagaman may alternatibong kanon sa mga isinaling panitikang Cebuano, naging kanonisado rin ang mga ito at naipakilala dahil sa pagsasalin sa mas mataas na kultura ng pambansang arena na gumagamit ng Filipino o kaya Ingles.

Talagang hinimok ng politika sa pagsasalin ang produksiyon at pagbuo ng kanon ng isinaling panitikang Cebuano na masasabing isang hadlang sa paglalathala ng ibang panitikang Cebuano. May mga adyenda ang mga salik na kumokontrol sa produksiyon ng mga proyekto sa pagsasalin ng mga panitikang Cebuano. Ang pagsasalin ng panitikang Cebuano na karamihan sa Ingles ang isa sa mga adyenda sa politika. Sa pagbuo ng kanon, ipinapakita ang politika sa pagsasalin sa proseso ng pagpili kung saan nakabase ang kriterya ng mga personal na mga kagustuhan/bias ng mga sangkot na Cebuanong tagasalin at editor. Ang pinakamahalagang ikonsidera sa pagpili ay dapat magkaroon ng malinaw (transparent), tiyak at walang kinikilingang patnubay o pamantayan sa pagpili ng magiging kanon sa mga nakahilerang mga panitikang Cebuano upang sa gayo'y maging maayos at tumpak ang pagpili sa mga ito. Hindi naman sinasabing hindi dalubhasa ang mga iskolar at nasa akademya sa paraang ito, kundi gawin lamang nilang malinaw ang lahat para mas kumakatawan ang mga kanonisadong panitikan sa Cebuanong panulat. Ipinakita ang politika sa pagsasalin sa pagiging kanonisado

ng alternatibong kanon ng naisaling panitikang Cebuano sa pambansang arena. Sa produksiyon din sa pagsasalin, naglalaro ang politika sa aspektong ito dahil may kolaborasyong nangyayari sa mga sangkot na mga *constituency* at nagkaroon ng hindi pagkapantay-pantay sapagkat nakapataw na ang mga kondisyon sa paglathala ng mga proyekto sa pagsasalin ang mga nag-iisponsor na mga institusyon (mga patronage) kung gagawing Filipino ba o Ingles ang pagsasalin. Hindi lamang sa mga kondisyon sa paglathala ang isinasaalang-alang kung kaya't may politika rin, kundi sa ideyang hindi lahat ng proyekto sa pagsasalin ng panitikang Cebuano ang mailathala dahil sa paglikha nitong alternatibong kanon ng mga iskolar ng mga naisaling panitikang Cebuano sa Filipino o Ingles. Bagaman naisalin na, wala pa ring kasiguruhang mailathala. Kaya masasabing mabusisi at napakakomplikado ng mga bagay na ito.

Nagpatibay at nagtatag ang mga bagong tungkulin ng pagsasaling ito sa katotohanang palaging umiikot sa ideya ng paggamit ng pagsasalin sa Filipino at Ingles para sa pagbuo ng pambansang panitikan sa pagtasa ng proseso sa produksiyon at pagbuo ng kanon. Mas nakararami ang mga naisalin sa Ingles na mga panulat kaysa Filipino. Kaya dapat palakasin pa ang mga pagsasalin sa Filipino. Ito iyong nangibabaw sa pagbibigay ng halaga (value) na lumalaganap sa akademya at mga institusyon na sumusuporta sa paggawa ng mga proyekto sa pagsasalin ng mga panitikang Cebuano—iyon ay ang pagtasa ng bernakular na panitikan upang mabuo ang mga panrehiyong kanong kailanganin sa pagbuo ng kanon ng pambansang panitikan. Tiyak na mahaba ang proseso at hindi madali pero dapat lamang na gawin upang magkaroon ng lubusang representasyon ng panitikang Cebuano sa pambansang arena. Pero base sa mga datos, hindi ganap na kinakatawan (fully represented) ang Cebuanong panulat.

Panghuli, isa ring hadlang sa paglathala ng mga naisaling panitikang Cebuano ang kakulangan ng mapagkukunan sa mga gawaing pagsasalin dahil mas kakaunti lamang ang mapagkukunan sa mga institusyon sa rehiyon.

Marami ang mga hadlang na hindi maiiwasan sa mundo ng pagsasalin at kung mabago lamang ang lahat ng ito, tiyak na dadami pa ang mga panitikang Cebuanong maisalin sa Filipino at ganoon din sa Ingles. Dagdag pa, hindi dapat mag-alinlangan

ang mga tagasaling Cebuano sapagkat may pagkakapareho ang kultura ng bawat isa bagaman may ilang mungkahing pag-aralang mabuti ang bawat kultura at ang mga salitang probinsiyal. Kailangan ding himukin ang mga magagaling na manunulat na pasukin ang mundo ng pagsasalin at bubuo o pagtibayin ang mga organisasyong pangwika mula sa iba't ibang antas ng edukasyon, mga praktisyoner ng salin, mananaliksik, at iskolar ng pagsasalin, mga tagapagtaguyod ng salin, at sinumang naniniwala sa kahalagahan at kabuluhan ng pagsasalin sa Filipino kasali na ang Ingles. Maaaring marami ang maging papel ng mga tagasaling bernakular bilang marhinalisado sa lipunang Pilipino. Hindi dapat mag-atubling gampanan ang malaking responsibilidad upang mapanatiling buhay ang panitikang Cebuano at makilala at mapahalagahan ng mga Pilipino hindi lamang sa Pilipinas kundi pati na sa iba't ibang panig ng mundo.

Base sa mga pagsusuri ng mga proyekto sa panitikang Cebuano at mga datos, napag-alamang idinugtong ng pagsasalin ang pangkasaysayan, kultural, panlingguwistika, at pampolitikang mga isyu sa paglikha, produksiyon at pagbuo ng alternatibong kanon sa isinaling panitikang Cebuano. ♦

SANGGUNIAN

- Alburo, Erlinda. *Bisayangdako: Writing Cebuano Arts and Culture*. Cebu City: University of San Carlos Press, 2015.
- _____. “Riddling-Riddling of the Ghost Crab Translating Literature in Cebuano.” *NasaTranslations in Asia: Theories, Practices, Histories*, inedit nina R. Ricci at J. van der Putten, 136–52. New York: Routledge, 2011.
- _____. et al. eds. *Cebuano Poetry: Sugbuanong Balak until 1940*. Cebu City: University of San Carlos Press, 1988.
- _____. et al. *Panulaang Cebuano*. Quezon City: Ateneo de Manila, 1993.
- _____, Resil Mojares, at Don Pagusara. *Panulaang Cebuano*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1993.
- Apter, Emily. *Against World Literature: On Politics of Untranslatability*. Brooklyn, NY: Verso, 2013.
- _____. “Untranslatables: A World System.” *New Literary History* 39, no. 3 (2008): 581–98.
- _____. “Philosophical Translation and Untranslatability: Translation as Critical Pedagogy.” *Profession* (2010): 50–63.
- _____. “Preface.” *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Arong, M. R. B. “Where are your Literary Giants? Examination of the Production and Reception of Cebuano Literature, 1975–2015.” *Pub Res Q* 37 (2021): 15–26.
- Bourdieu, Pierre. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. California: Stanford University, 1995.
- Bresnahan, Roger. *Angles of Vision: Conversations on Philippine Literature*. Quezon City: New Day Publishers, 1992.
- “Cebuano Studies Center.” Inakses noong Enero 5, 2022.
<https://www.cebuanostudiescenter.com/about-cebuano-studies-center-2/>.
- Cruz, Andres Cristobal. “Preface.” *Manunulat, Mga Piling Akdang Pilipino*. Quezon City: Pioneer Printing, 1970.
- Cruz, Isidro. Postscript, *Pungsod: Damming the Nation/Region and the Global Order in Contemporary West Visayan Literature*. Iloilo City: University of San Agustin Publishing House, 2009.
- Darnton, Robert. “What Is the History of Books?” *Daedalus* 111, no. 3 (Summer 1982): 65–83.
- De la Cerna, Madrileña. “Popularizing Cebuano Literature.” Agosto 4, 2018.
<https://cebudailynews.inquirer.net/187719/popularizing-cebuano-literature>.
- Des Rochers, Arianne, at Robert Twiss. “Against Untranslatability.” Disyembre 22, 2018. <https://quaderna.org/4/dossier-4/against-untranslatability>.
- Gabunada, Maria Vanessa. “The Politics of Translation in the Creation, Production, and Canon Formation of Translated Cebuano Literature from the Post War to the Present Period.” Ph.D. Diss., Ateneo de Manila Graduate University, 2018.
- _____. “The Politics of Translation in the Creation, Production, and Canon Formation of Translated Cebuano Literature from the Post-War to the Present Period.” *Kultura Kritika* 33/34 (2019/2020).
- Guillermo, Ramon. Sariling Atin: “Ang Nagsasariling Komunidad na Pangkomunikasyon sa Disiplinang Araling Pilipino.” *Social Science Diliman* 12, no. 1 (2016): 16–17.
- Guillory, John. *Cultural Capital: The Problem of Literary Formation*. Chicago: The University of Chicago Press, 1993.

- Jackobson, Roman. *On Linguistic Aspects of Translation in the On Translation*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1959.
- Lefevere, André. *Translation, Rewriting and Manipulation of Literary Fame*. London and New York: Routledge, 1992.
- Leyson, Lededica, et al. *Mga Literaturang Sugbuanon*. PSWF R-VII, 2008.
- Mojares, Resil. *Cebuano Literature: A Survey and Bio-Bibliography with Finding List*. Cebu City: University of San Carlos Press, 1975.
- _____. “Decentralizing Culture in the Philippines.” *Solidarity* (1986): 90.
- _____. “Do Regional Literatures Exist Today?” *Solidarity* (1986): 108–09, 128.
- _____. “From Cebuano/To Cebuano: The Politics of Literary Translation.” *Philippine Quarterly of Culture and Society* 18 (1990): 77, 79, 80.
- _____. *Pasumbingay: Anthology of Cebuano Poetry*. Manila: National Commission for Culture and the Arts, 2009.
- _____. “The Circuits of Translation: The Philippines and the World.” *Journal of English Studies & Comparative Literature* 16 (2017): 20.
- Puente, Lorenzo Alexander. “Translation in a Postcolonial Context: Translating N.V.M. Gonzalez’s *A Season of Grace*.” Master’s Thesis, Ateneo de Manila University, 1997.
- “RA 8047.” Inakses noong Enero 10, 2022. <https://booksphilippines.gov.ph/ra-8047/>.
- Ramos, Remedios, Preface, *Labindalawang Kuwento ni Vicente Sotto*. Diliman: UP Sentro ng Wikang Filipino, 1998.
- Ribo, J. “Kaidtong Panahon: Isang Pagsusuri sa Proseso at Salin sa Guinobatan ng mga Piling Alamat Bilang Dagdag na Materyal sa Pagtuturo sa Ikalawang Baitang sa Elementarya ng Guinobatan East Central School (GECS).” Di-gradwadong tesis, De La Salle University, 2015.
- Smith, Barbara Herrnstein. “Value/Evaluation.” *Nasa Critical Terms for Literary Study*, inedit nina Frank Lentricchia at Thomas McLaughlin, 178. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.
- Ungria, Ricardo. “Enriching Knowledge by Publishing in the Regional Languages.” *Asiatic* 3 no. 1 (2009): 4.
- Zohar, Etamar, “Poetics Today.” *International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication* 11 no. 1 (1990): 16.

Isang Assistant Professor IV si ROSE CAPULLA sa Department of Philosophy and Social Sciences (DPSS) ng Visayas State University (VSU), Visca, Baybay City, Leyte. Nakapagtapos ng kursong Ph.D. sa Araling Filipino – Wika, Kultura at Midya sa De La Salle University - Manila. Siya ay nagtuturo sa VSU sa loob ng 27 taon. Nakapagpresenta siya ng mga papel sa mga pang-internasyunal na mga kumperensiya dito at sa ibang bansa at naglathala na rin ng mga papel sa internasyunal at nasyunal na mga jurnal. Ang kanyang mga interes sa pananaliksik ay hermenyutika, semiotika, pag-aaral ng kultura, Philippine Studies, Southeast Asian Studies, at mga pag-aaral ng ispirituwalidad.